

CENTRUM SPOLOČENSKÝCH
A PSYCHOLOGICKÝCH VIED SAV
PROGNOSTICKÝ ÚSTAV
SPOLOČENSKOVEDNÝ ÚSTAV
ÚSTAV EXPERIMENTÁLNEJ PSYCHOLÓGIE

ІНСТИТУТ ТРАНСКОРДОННОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА

КОНЦЕПЦІЯ

емпіричного соціологічного
дослідження словацько-українського
транскордонного співробітництва

КОНЦЕПЦІЯ

**емпіричного соціологічного
дослідження словацько-українського
транскордонного співробітництва**

Ужгород, 2017

В інформаційно-аналітичній розробці на основі результатів проекту *«Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів в транскордонному співробітництві Словаччини і України»*, який фінансується з гранту Норвезького королівства за допомогою Норвезького фінансового механізму та співфінансується із державного бюджету Словацької Республіки, проаналізовано методологічні засади та результати моніторингового емпіричного соціологічного дослідження словацько-українського транскордонного співробітництва.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1. Сучасні геополітичні зміни та їх соціологічне відображення.....	6
1.1. Соціальна реінкарнація проблематики кордонів	6
1.2. Історична еволюція феномена кордонів	9
1.3. Парадигми розвитку транскордонних явищ	31
1.4. Проблеми системної соціологічної рефлексії транскордонних процесів.....	51
2. Система соціологічного сервісу словацько-українського транскордонного співробітництва та її компоненти.....	61
2.1. Інформаційний блок	61
2.1.1. Теоретичний компонент соціологічного сервісу ТКС	61
2.1.2. Емпіричний соціологічний супровід ТКС	63
2.1.3. Інформаційно-довідкове обслуговування	69
2.2. Інституційно-організаційне забезпечення	69
2.3. Блок персоналу системи соціологічного сервісу ТКС.....	69
3. Моніторингове емпіричне соціологічне дослідження словацько-українського транскордонного співробітництва та його результати.....	71
3.1. Результати моніторингового емпіричного соціологічного дослідження в Закарпатській області (Україна)	71
3.2. Результати моніторингового емпіричного соціологічного дослідження в Кошицькому та Пряшівському самоврядних краях (Словаччина).....	99
3.3. Аналіз основних результатів моніторингового емпіричного соціологічного дослідження в прикордонних регіонах Словаччини та України	122
Висновки.....	130
Список використаних джерел	131

ВСТУП

Воістину, світ ніколи не перестане дивувати своїми парадоксами. Підтвердженням цього може слугувати і ситуація, що склалася на початку третього тисячоліття з «просторовим розмежуванням держав і народів», простіше кажучи, кордонами. З одного боку, підштовхувані неупинними процесами глобалізації і динамізації, ці лінії розподілу часто зникають чи стають умовними, з іншого, стимульовані загрозами тероризму, криміналітету і нелегальної міграції, супроводжуються реінкарнацією в найрізноманітніших формах (від введення найсучасніших біометричних технологій контролю до використання архаїчних інженерних споруд на зразок сумнозвісної «берлінської стіни»).

Не уникла цієї участі і Європа. В цитаделі сучасної цивілізації в ході масштабного розширення Європейського Союзу фактично зникли внутрішні кордони між державами-учасницями. Натомість всіяко посилюється контроль на нових рубежах, найперше на Сході.

Як наслідок, між Сходом і Заходом Європи виникло чимало нових проблем гуманітарного, економічного, політичного характеру. Цими проблемами активно переймаються офіційні особи, які проводять різноманітні форуми і ухвалюють не менш різноманітні рішення. Безумовно, це потрібно і це дає певні результати.

Але подив викликає те, як мало уваги приділяється при цьому підтриманню «зворотного зв'язку» з основними суб'єктами транскордонних процесів – жителями прикордонних регіонів у центрі Європи, в тому числі, Словаччини та України, тими, кого геополітичні зміни торкнулися найперше і найбільше, – вивченню їх думок, настроїв, оцінок.

Спробу аналізу такого зв'язку містить пропонована увазі читачів інформаційно-аналітична розробка. Не переоцінюючи її значення (оскільки реалізація міжнародного пілотного проекту як в методичному, так і в організаційному сенсі є нелегкою справою), можна із впевненістю стверджувати, що вона дає ґрунтовну інформацію для роздумів про спільні проблеми кордонів і транскордонного співробітництва України і Словаччини на новому Східному кордоні Європейського Союзу. А що найголовніше – закладає основу для середньо- і довгострокового моніторингу розвитку транскордонних процесів, без чого функціонування відкритих і безпечних кордонів неможливе.

В свою чергу, моніторинг можливий тільки за умови розбудови системи соціологічного сервісу словацько-українського транскордонного співробітництва.

Система соціологічного сервісу транскордонного співробітництва – це сукупність наукових і організаційно-практичних заходів, що забезпечує виконання функцій отримання (добування), введення чи збору, зберігання, пошуку, обробки, передачі та практичного використання соціологічної інформації щодо генеалогії, актуального перебігу та прогнозованого розвитку сучасного транскордонного співробітництва.

Розбудова системи соціологічного сервісу транскордонного співробітництва здійснюється спільними зусиллями суб'єктів ТКС із Словаччини та України. Свій внесок у цю важливу справу вносять також партнери проекту «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів в транскордонному співробітництві Словаччини і України», який фінансується з гранту Норвезького королівства за допомогою Норвезького фінансового механізму та співфінансується із державного бюджету Словацької Республіки – Центр соціальних і психологічних наук Словацької Академії Наук (м. Братислава, Словаччина) та Інститут транскордонного співробітництва (м.Ужгород, Україна).

Мета науково-практичної розробки – ідентифікувати та проаналізувати головні компоненти, що становлять систему соціологічного сервісу словацько-українського транскордонного співробітництва, розкрити її значення для підвищення ефективності управління сучасними транскордонними процесами, а також представити широкій громадськості основні результати проведеного емпіричного соціологічного дослідження ТКС.

Автори розробки:

Маріан Гайдош - фаховий гарант проекту, доктор філософії, старший науковий співробітник Центру суспільних та психологічних наук САН (Словаччина).

Сергій Устич – фаховий гарант проекту, директор Інституту транскордонного співробітництва, доктор соціологічних наук, професор УжНУ, Надзвичайний і Повноважний Посол (Україна).

Рюне Йертин Рафаельсен – експерт проекту, мер муніципалітету Сер-Варангер (Норвегія).

Олександр Білак – експерт проекту, заступник Ужгородського міського голови (Україна).

Володимир Приходько – експерт проекту, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедру міжнародних економічних відносин Ужгородського національного університету (Україна).

Світлана П'ясецька-Устич – експерт проекту, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії (Україна).

Олеся Бенчак – менеджер проекту, викладач Ужгородського національного університету (Україна).

Дмитро Мірошніков – експерт проекту (Україна).

Євген Яценко - експерт проекту (Україна).

1. СУЧАСНІ ГЕОПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ ТА ЇХ СОЦІОЛОГІЧНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ

1.1. Соціальна реінкарнація проблематики кордонів

У суспільному розвитку нерідко відбуваються процеси, пов'язані із, здавалося б, несподіваною актуалізацією тих чи інших явищ. Ці явища у своїй історичній долі ніби отримують «друге дихання», зазнають своєрідної соціальної реінкарнації. Щось подібне відбувається в останні десятиліття із соціальним феноменом кордонів. Очевидно, проблематика кордонів знову вийшла на перший план суспільних відносин, про що свідчить і вітчизняний розвиток.

Як відомо, життєдіяльність людини як соціальної істоти в часовому і просторовому вимірах регламентована. Ця регламентація є природною чи соціальною.

Феномен кордону – один із найбільш значимих *соціальних регуляторів просторової активності людини*. Впровадження інституту кордону, тобто *дійсних чи уявних ліній на земній поверхні, що визначають межі сухопутної і водної території держави (державної території)*, стало *радикальним вторгненням людини в природну організацію світу, зокрема його просторові характеристики*. Кордон, встановивши штучні міждержавні розмежування, «розірвав» простір політично. Причому *це вторгнення є вельми масштабним*. Адже периметри кордонів деяких сучасних державних утворень мають велетенську протяжність, скажімо: Росії – 61 000, Китаю – 36 000, США – 12 000 км.

Окрім того, *феномен кордону є одним з найбільш парадоксальних, контрверсійних явищ суспільного буття, бо в ньому дуже виразно виступає філософська єдність скінченності і нескінченності (дискретності і наступності) суцього*.

Кордонам, як і будь-яким іншим соціальним явищам, *притаманна власна генеалогія*. Конфігурація кордонів, що знаходить своє відображення на сучасній політичній карті світу, *формувався протягом кількох історичних етапів*. За часів рабовласництва (до V ст. н.е) виникли перші могутні держави: Греція, Рим, Карфаген, Єгипет, Вавилон, Персія, Китай, Індія. У феодальну пору (V-XV ст.) на основі дрібних феодальних держав формувалися великі, потужні країни: Русь, Візантія, Англія, Іспанія, Франція та інші. В нову, капіталістичну епоху (XVI – поч. XX ст.) домінують Османська, Австро-Угорська, Французька, Російська імперії, що підтверджує карта політичних кордонів та лінгвістичних ареалів у Центральній та Східній Європі на липень 1914 року.

На початку ХХ ст. у світі було 55 суверенних держав.

Напередодні Другої світової війни їх налічувалося вже 70. Протяжність усіх державних кордонів на політичній карті світу на цей час становила понад 165 тис. км.: в Європі – 27 933 км, в Азії – 42 025 км, в Африці – 46 140 км, у Північній Америці – 18 400 км, в Південній Америці – 30 515 км. На 1945 рік, після завершення війни, політична карта Європи мала інший вигляд. Сьогодні ж у світі кордонів стало значно більше, оскільки помітно зросла кількість країн.

Ці країни мають різний міжнародно-правовий статус. 193 держави (на 2014 р.) є членами Організації Об'єднаних Націй. Існують невизнані держави. Також виділяють країни-члени ООН, які тільки частково визнані загалом інших країн-членів ООН. Є невизнані держави, які фактично контролюють власну територію. Існують також невизнані держави, що контролюють частину власної території. Ідентифікують й частково визнані країни, здебільшого ті, що знаходяться під військовою окупацією. Є частково визнані держави, які знаходяться під міжнародним керуванням. Нарешті, існують частково невизнані держави.

Як бачимо, статусна палітра сьогоденних реальних учасників світової політики вельми різноманітна.

Суттєво відрізняються держави також за своїми основними *об'єктивними параметрами*: площею території – від велетенської Росії в 17 075 200 кв. км до мініатюрної Бассас де Індія – 0,2 кв.км та кількістю населення – від мільярдної КНР (6 446 131 400 жителів) до острівної держави Піткорн з кількома десятками (46) громадян.

Ще більш різючі відмінності в *рівнях їх економічного та соціального розвитку*, інтегруючим показником якого вважають частку валового внутрішнього продукту на душу населення країни - від 10 і більше тис. доларів у багатих країнах до кілька десятків - у бідних.

Континентом, найбільш розділеним кордонами, є Європа. Тут на кожну одиницю площі припадає значно більше кордонів, ніж у будь-якій іншій частині світу.

Найбільшою в Європі є також геополітична динаміка, що нерідко набуває тектонічного характеру. Проте такого масштабного *геополітичного переформатування, яке відбулося в Європі за останні два десятиліття*, континент не зазнавав давно.

По-перше, з політичної карти зник Радянський Союз – упродовж тривалого часу вельми впливовий суб'єкт європейської і світової геополітики. По-друге, на світовій політичній арені з'явився новий гравець – Європейський Союз. Вражають не тільки масштаби новоутворення (його юрисдикція поширюється на величезний європейський простір від Адріатики і Атлантики до Балтики і Карпат). Найбільше дивує спосіб, в який була створена європейська наддержава. Якщо зазвичай в подібні структури долучали силоміць,

то у нинішнє об'єднання 28 держав Європи інші країни просяться. І це при тому, що всі чудово усвідомлюють: вирішальний вплив на прийняття принципів рішень у ньому мають дві найбільші країни - Німеччина і Франція.

Таким чином, є підстави стверджувати, що за своєю значимістю результати зазначеного геополітичного переформатування Європи цілком зіставні з підсумками Другої світової війни.

Сучасні геополітичні зміни та глобалізація життєдіяльності продукували нову філософію просторового розмежування держав, а з ним і буття людини. Розгорнувся вкрай суперечливий процес: з одного боку, майже повне подолання кордонів (як у випадку країн – членів Європейського Союзу), чи бодай їх «розмивання», з іншого – посилення жорстких державно-територіальних розмежувань. Зокрема, сучасні кордони між Сходом та Заходом Європи обмежують, шляхом жорсткої регламентації, одне із основних природних прав людини – право на вільне пересування¹.

Поряд із цим не можна не бачити і те, що в історичному плані як одна із сторін державотворення, його необхідний атрибут - кордони, їх чітке конституювання свого часу зіграли позитивну роль у процесах національно-державних ідентифікацій, дали поштовх економічному і духовному розвитку народів. Та й сьогодні бар'єрна функція кордонів має вельми суперечливий характер: створюючи перешкоди комунікації людей загалом, вона є важливим компонентом захисту економічних інтересів держав, боротьби із злочинністю, зокрема міжнародним тероризмом.

Тому при оцінці феномену кордонів, безумовно, слід враховувати як конкретно-історичний характер цього явища, так і його внутрішню неоднорідність.

Кордон – явище статичне. Динамічною формою існування кордонів є транскордонні² процеси (потoki)³ Транскордонні процеси (ТП) – це суб'єктна і природна взаємодія, що відбувається через кордон. Транскордонні процеси існують відтоді, відколи існують кордони. Вони можуть бути обмежені тими чи іншими частинами простору (зокрема території) держав, а можуть охоплювати всю їх глибину. Транскордонними процесами можна в однаковій мірі назвати, скажімо, військове вторгнення держави на територію іншої, чи спілкування через кордон за допомоги поштових голубів.

За умов радикальних технологічних, соціальних і політичних змін, що відбулися у сучасному світі, комунікація через кордони суттєво трансфор-

1 Сумно констатувати, що сьогодні, на початку III тисячоліття, багато хто з громадян може із задрістю згадувати першу «неписану» конституцію Англії – «Велику хартію вольностей» («Magna Charta libertatum»), прийняту ще в 1215 р. Адже статтями 41 і 42 цього легендарного документа закріплювалися права кожного вільно пересуватися як у межах країни, так і виїжджати за межі королівства [3].

2 «Transborder (transfrontier)» (англ.) означає «через кордон, по той бік кордону»

3 Термін «транскордонні потоки» («transborder flows») зазвичай використовується в міжнародних офіційних документах, зокрема Європейського Союзу, та дослідницькій літературі як синонім поняття «транскордонні процеси».

мувалася. Вона стала значно масштабнішою, динамічнішою та прагматичнішою. Як результат, явища, пов'язані із кордонами, справляють дедалі більший вплив на життєдіяльність людей.

1.2. Історична еволюція феномена кордонів

Мабуть, час і місце появи, а тим більше, творця явища, що зветься сьогодні кордоном, встановити неможливо. Кордони, як уже зазначалося, – продукт взаємодії багатьох факторів матеріально-господарського, економічного, політичного, духовного життя, що формувався протягом тривалого часу.

Розглядаючи історичну еволюцію кордонів, британський вчений С.Фосет (Fawcett) в праці «Кордони. Вчення політичної географії» ідентифікував три основні тенденції їх розвитку: 1) тенденцію до уточнення прикордонних ліній; 2) тенденцію до збігу політичних кордонів з кордонами за мовними та національними ознаками та 3) тенденцію до встановлення кордонів у таких природних зонах розмежування, які можна назвати «природними бар'єрними кордонами» [4, р.92].

Найдавніші кордони мали вигляд не чітко фіксованих ліній, а широких прикордонних смуг чи зон, з обох боків яких простягалися землі того чи іншого власника. У стародавні часи країни зазвичай були розділені штучними перепонами: ріками, пустелями, лісами, болотами, горами. Як прийнято вважати в літературі, першим письмово засвідченим фактом розмежування територій було спорудження в II ст.н.е. колони між Пелопонесом та Аттикою.

Римляни епохи імперії в історичний спадок залишили так звані лімеси (від лат. *limes* – кордон). Лімеси – це військові прикордонні зони, в які входили фортифікаційні споруди з гарнізонами, ланцюжок цивільних поселень – муніципій, заселених ветеранами, а також рокадна дорога з твердим покриттям, що з'єднувала форти з муніципіями. З військово-тактичної точки зору розміщення фортифікацій мало на меті контроль або джерела води в пустелі, або броду через річку, або гірського проходу [5].

Класичним зразком древньої прикордонної інфраструктури є Велика китайська стіна. Її будівництво розпочалося в III ст. до н.е. й мало на меті захистити китайську державу від нападів кочівників. Довжина Великої стіни становить 8 тисяч 851 кілометр й 800 метрів. При цьому 6260 кілометрів стіни складаються з цегляної кладки, 2232,5 – із природного гірського масиву. Ще близько 360 кілометрів взагалі не є стіною, а заповненими водою рвами. Здалеку стіна нагадує звивистий силует дракона [6].

Більш чітко позначеними були кордони у феодальних державах. Передусім це стосувалося земельних володінь феодалів, общин, церков, міст, провінцій і т.д. Однак і в ті часи угодами між державами не встановлювалися кордони-лінії. Одним із перших відомих договорів, що визначав прикордонну лінію,

була Піренейська угода між Францією та Іспанією 1659 року. В ній було зафіксовано, що Піренейські гори, які далекого минулого відділяли галлів від іспанців, утворюють розмежування двох королівств. Для того, щоб погодити це розмежування, обидві сторони призначають комісарів, які належним чином розмежують у майбутньому два королівства та чітко встановлять їх кордони.

У російській історії термін «кордон» виникає в першій половині XIV століття. В договірній грамоті Новгороду з Лівонським орденом від 28 січня 1323 року зазначається: «Щоб у кожного залишався його кордон, як це завжди було». Однак поняття «державний кордон» зафіксувалося значно пізніше, в кінці XVIII – на початку XIX століття. Тоді ж сформувалась термінологія організаційних структур, що здійснюють охорону кордону: «застава», «засада», «караул», «стража» та інші.

У 1847 році в «Словаре церковно-славянського и русского языка» «граница» визначається як межа, рубіж, що відділяє одну землю від іншої.

Слід зазначити, що на виникнення та утвердження кордонів значний вплив мали економічні фактори, зокрема перетворення тих чи інших територій на об'єкт обкладання податками на користь того чи іншого правителя, а пізніше – встановлення податей за проїзд (транзит) його територією.

Поступово, з розвитком картографії, удосконалювалася й техніка встановлення кордонів.

Кажуть, нове – це забуте старе. Ця древня істина справедлива і для характеристики новітнього проекту США зі спорудження велетенського загороджувального паркану на кордоні з Мексикою. Розмови про необхідність паркану, щось на зразок Китайської стіни, виникли після терористичних актів 11 вересня 2001 року, коли представники американської розвідки заявили про те, що дірки на південно-західних кордонах США дають можливість терористам проникати в Штати. Рішення про будівництво паркану прийняв Конгрес у 2005 році. На сьогодні з 1074 запланованих кілометрів паркану побудовано майже тисячу. Відповідно до програми паркан буде «супроводжувати» сучасна система спостереження та додаткові патрулі. Так, на кордоні вже розташовані 18 тисяч агентів Прикордонного патруля. На будівництво паркану та системи безпеки Конгресом виділено 2,7 мільярда доларів.

За аналогією уряд Болгарії, у зв'язку з проникненням у країну зростаючого потоку біженців із Сирії, в 2013 році ухвалив рішення про спорудження уздовж кордону з Туреччиною трьохметрової огорожі з колючого дроту.

Першим масштабним міжнародно-правовим актом, що закріплював багатосторонні домовленості стосовно кордонів між західноєвропейськими державами, був знаменитий Вестфальський мир 1648 року. Вестфальський договір був результатом Тридцятирічної війни, що визначила геополітичну карту Європи аж на півтора століття наперед.

До головних підсумків багатолітнього виснажливого протиборства слід віднести перш за все ослаблення та пониження Німеччини. Було закріпле-

но її роздробленість, посилення князівської деспотії, друге видання кріпосництва. Німецькі удільні князі отримали право збору податей та чеканки монет. У сфері міжнародних відносин вони стали практично цілком суверенні: утримували армії та укладали договори з іноземними державами. Все це мало серйозні наслідки для географії європейських кордонів у наступні століття, зокрема заклало підвалини вікового конфлікту між Німеччиною та Францією. Як відомо, виступаючи в 1906 році в рейхстазі, канцлер Німецької імперії фон Бюлов (Bülow) зазначив: «Вестфальський мир створив Францію та зруйнував Німеччину».

Ще одним важливим наслідком було закріплення існування держав з двома різними релігійними ідеологіями – католицькою (*corpus catholicorum*) та євангелічною (*corpus evangelicorum*) – як визнаний факт європейської системи міжнародних відносин [7, с. 267-268].

За часів середньовіччя не було потужних соціальних факторів для ідентифікації державних кордонів. Як і свого часу Римська імперія, феодальна Європа не знала, що таке державний націоналізм. Мотивація релігійної єдності була переважаючою. І, перш ніж ідентифікувати себе за етнічною ознакою (скажімо, француз чи англієць), люди називали себе християнами.

Як відзначає Є.Б.Черняк, «у середньовічній Європі певна ступінь спільності історичної долі, суспільних інститутів та культури знаходила вираження в єдності релігії – універсальної на той час форми ідеології, в існуванні, поряд з національними мовами, латині як мови дипломатії, теології і науки, а також у таких державно-політичних утвореннях, як Священна Римська імперія і католицька церква» [7, с.25].

Навіть на початку 19 ст., у 1815 році на Віденському конгресі, наступному після Вестфальського саміту масштабному міжнародному форумі, при визначенні політичних кордонів в Європі національно-етнічне начало було повністю проігноровано. Ця тенденція переважала ще довго. Та потреба в утворенні централізованих національних держав (перш за все в розвитку ринкових відносин) дедалі більше актуалізувала проблему чіткого визначення національних кордонів. Підпорядкування всіх осіб, які проживають на території держави, його юрисдикції та утворення в межах цієї території єдиного ринку, тобто «збіг політичних і митних кордонів – от що надало державному кордону цілком завершений і сучасний характер межі, до якої простягається суверенна влада держави» [8, с.737-738].

Національна самоідентифікація в Європі поступово отримувала й ідеологічне оформлення. З одного боку, всіляко підносилися національні почуття, особливо почуття патріотизму, з іншого – з'явилися та активно стверджувалися ідеологічні постулати національної винятковості та богообраності.

О.Кромвель (Cromwell) у 1655 році без вагань зробив висновок, що «англійський народ позначений знаком божим» [Цит.за: 9, р.404] Від британських політиків не відставали французькі. Виступаючи в Конвенті в 1794 році, член

революційного уряду Бертран Барер (Barere) переконував: «Я сьогодні хочу привернути вашу увагу до найкрасивішої мови Європи, яка вперше сміливо освятила права людини і громадянина, яка покликана повідомити світу найбільш високі помисли про свободу та великі політичні теорії. Залишимо італійську мову для насолодження духовною музикою та розніженої і розпусної поезії. Залишимо німецьку мову, мало придатну для вільних народів, до тих пір, поки не будуть знищені феодальний і військовий уряди, чиїм достойним знаряддям вона є. Залишимо іспанську мову для її інквізиції і її університетів, поки нею не буде сказано про вигнання Бурбонів, які позбавили влади народ всієї Іспанії. Що ж стосується англійської мови, яка була великою та вільною до того часу, поки не збагатилася словами «владичество народу», ця мова – лише наріччя тиранічного і мерзотного уряду, банків та векселів» [Цит.за: 10, с.314].

На основі ідеологічних постулатів націоналізму формувалася й зовнішньополітична стратегія держав, у першу чергу політика стосовно кордонів. Зокрема, всіляко культивувалася концепція «природних кордонів». Кожна держава, звичайно, бачила їх конфігурацію по-своєму. Скажімо, у французькій редакції цієї концепції природними кордонами Франції оголошувалися Рейн, Альпи та Піреней.

Повертаючись до Віденського конгресу та його рішень (так званим Віденським трактатам), слід зазначити, що він заклав новий принцип переформування карти Європи – так званий легітимізм. Легітимізм – це політика створеного на Конгресі Священного союзу для повернення на престол законних монархів та збереження за ними їх спадкових володінь. Одним із головних положень концепції династичного статус-кво, натхненником якої був австрійський канцлер Меттерніх (Metternich), стало право інтервенції. Останнє фактично підносилося до рангу норми міжнародного права. Був навіть підготовлений документ – «Акт про гарантії», який обґрунтовував необхідність військового вторгнення. На основі концепції династичного статус-кво Священним союзом здійснювалися й практичні політичні кроки, зокрема з придушення революцій в Неаполі, П'ємонті та Іспанії в 1820-1823 роках, Італії та Угорщині в 1948 році.

Та зупинити природний хід подій було неможливо. Наслідки інтервенції 1848-1849 рр. були ліквідовані через два десятиліття за допомоги трьох війн: Франції та П'ємонту проти Австрії, Пруссії проти Австрії та Пруссії проти Франції, а також возз'єднання Італії та Німеччини. В цей час торжествувала дипломатія німецького рейхсканцлера О. Бісмарка (Bismarck), що передбачала відмову від «ідеологізації» зовнішньої політики в дусі Священного союзу та опору на національні мотиви [11].

Прагнення до національної самоідентифікації та релігійно-культурні боріння народів були одними з причин Першої світової війни. Про характер та масштаби цієї війни мова буде йти нижче. Тут же варто зазначити, що її результатом стала небачена раніше ревізія кордонів.

Ревізія ця була здійснена Версальською системою, тобто сукупністю договорів, що формально закріпили результати Першої світової війни. Головний зміст цих угод торкався, природно, Німеччини.

Що стосується Заходу Європи, то в статтях 32 і 34 Версальського договору визнавався повний суверенітет Бельгії від Німеччини над всією спірною територією Морене, а також повітами Ейпен і Мальмеді. У статті 40 Німеччина визнає, що Велике Герцогство Люксембурзьке припинило з 1 січня 1919 року входити до складу Німецького митного союзу, відмовляється від будь-яких прав на експлуатацію залізниць, приєднується до відміни режиму нейтралітету Великого Герцогства та наперед визнає будь-які міжнародні угоди, укладені союзними та об'єднаними державами стосовно Великого Герцогства.

Цілковиту територіальну сатисфакцію отримала і Франція. Переможці визнали своїм моральним обов'язком виправлення несправедливості, заподіяної Німеччиною в 1871 році як за правом Франції, так і за волею населення Ельзас-Лотарінгії. У зв'язку з цим статтею 51 Договору території, які відійшли Німеччині згідно з Прелімінарним миром, підписаним у Версалі 26 лютого 1871 року, та Франкфуртським договором від 10 травня 1871 року, повертаються під французький суверенітет від дня перемир'я - 11 листопада 1918 року.

Не залишилася без уваги й Австрія. Стаття 80 фіксувала, що Німеччина визнає та буде суворо дотримувати незалежність Австрії в кордонах, що були встановлені Договором, підписаним між цією державою та Головними союзними та об'єднаними державами.

Але найсуттєвіші зміни відбулися на східноєвропейському напрямі.

У статті 81 констатується, що Німеччина визнає цілковиту незалежність Чехословацької держави, яка включить у свій склад автономну територію русинів на південь від Карпат. Вона заявляє про згоду на кордони цієї держави в такому вигляді, в якому вони будуть визначені союзниками. Статтею ж 82 встановлювалося, що кордон між Німеччиною та Чехословацькою державою буде визначатися колишнім кордоном між Австро-Угорщиною та Німецькою імперією, як вона існувала до 3 серпня 1914 р. І, нарешті, що торкається Чехословацької держави, то, згідно зі статтею 83, Німеччина відмовляється на користь цієї держави від всіх своїх прав на частину Сілезької території.

Німеччина змушена була визнати повну незалежність Польщі. Крім того, у неї відбирали вкрай важливе портове місто Данціг, що проголошувалося вільним містом, однак належало до митної території Польщі.

Незалежність від Німеччини отримали також всі території, що входили до колишньої Російської імперії до 1 серпня 1914 року.

І, накінець, переможена держава відмовлялася на користь переможців від усіх своїх прав і правонаступництва на всі свої заморські володіння [12, с.179 – 185].

Як свідчить вищенаведене, Версальська система не тільки покарала агресора. Вона застосувала максимально брутальні форми його розграбування та приниження. Це не могло не мати серйозних реваншистських наслідків. За два післявоєнні десятиліття ослаблена Німеччина, за допомоги вчорашніх ворогів, не тільки піднялася з колін, але й серйозно наростила мілітаристські м'язи. Результатом цього стала наступна, ще жахливіша Друга світова війна.

Завіса цієї, вже другої моторошної драми в історії людства, була опущена в німецькому місті Потсдам 17 липня - 2 серпня 1945 р. на конференції керівників США, Великобританії та СРСР. На цьому форумі була прийнята низка рішень щодо повоєнного устрою світу, до яких пізніше приєдналася також Франція. Зокрема, в Потсдамській угоді були зафіксовані основні принципи мирного та демократичного розвитку Німеччини, а саме:

- демократична перебудова всього політичного життя Німеччини, причому німецькому народові мають бути надані всі можливості самому «здійснити реконструкцію свого життя на демократичній та мирній основі»;
- ліквідація назавжди німецького мілітаризму та фашизму, з тим, щоб «Німеччина ніколи більше не загрожувала своїм сусідам чи збереженню миру у всьому світі»;
- ліквідація нацистської партії і всіх її філіалів, причому необхідно «забезпечити, щоб вони не відродилися ні в якій формі»;
- знищення німецьких монополістичних об'єднань, оскільки саме вони несуть головну відповідальність за розв'язання двох світових воєн;
- підготовка та укладення мирної угоди з Німеччиною, що відповідає принципам Потсдамської угоди.

На території Німеччини встановлювався зональний окупаційний режим союзників (на основі якого потім відбувся розкол Німеччини на Східну та Західну).

Були відновлені територіальні права Польщі та Чехословаччини. Радянський Союз отримав місто Кенігсберг з прилеглим районом [12, с.251-254].

Порозуміння і злагода переможців виявилися нетривкими. І вже невдовзі після закінчення «гарячої» світової розпочалася тривала, на кілька десятиліть, ще небезпечніша за можливими своїми наслідками війна «холодна». На цей раз між вчорашніми союзниками.

Однак, незважаючи на напруження у відносинах, сторони не дозволяли собі серйозних спроб ревізії європейських кордонів. Правовий статус останніх був урегульований низкою міжнародних угод і набув сучасного тлумачення, що є загально визнаним.

Як уже зазначалося, сьогодні під державним кордоном зазвичай розуміють дійсні чи уявні лінії на земній поверхні, які визначають межі сухопутної і водної території держави (державної території).

Державна територія поряд із державною публічною владою та населенням є необхідним атрибутом держави. Вона становить частину земного простору, що належить цій державі та знаходиться під її виключною владою.

Державі притаманна якість суверенності, тобто верховенство на своїй території та незалежність у міжнародних відносинах.

Територію держави становлять сухопутні простори, національні води, земні надра, територіальні води (територіальне море) та повітряні простори, що лежать над суходолом та національними і територіальними водами.

Сухопутні простори складаються з окремого сухопутного масиву, частини земного континенту чи із частин суходолу, що розділені територією іншої або інших держав. До складу водних просторів, що належать державі, входять внутрішні (національні) води та води морського поясу, що прилягають до морського узбережжя держави – територіальні води чи територіальне море. Внутрішні (національні) води – це моря, озера, канали і ріки, що знаходяться в межах сухопутної території цієї держави, а також моря, обмежені з усіх сторін її сухопутною територією, але з'єднані протокою з іншими морями чи океаном. Державна територія країн, що мають морське узбережжя, охоплює також пояс морських вод, що розкинулися за межами сухопутної території та внутрішніх вод на певну відстань – територіальні води (територіальне море).

До державної території відносять також надра землі, що знаходяться між поверхнею сухопутних просторів та дном водних просторів і простягаються на технічно доступну глибину. В своєму внутрішньому законодавстві ця держава забезпечує виключний суверенітет над надрами землі, зокрема регулює умови розвідки та експлуатації природних багатств земних надр, умови прокладання в надрах землі та експлуатації різних кабельних ліній, трубопровідного транспорту і т.д.

Кордони окреслюють і таку складову частину державної території, як повітряний простір, що знаходиться над сухопутною територією, внутрішніми і територіальними водами держави. Остання, виходячи зі свого повного та виключного суверенітету, встановлює відповідний правовий режим повітряного простору.

Таким чином, державні кордони встановлюють межі державної території в просторі, що розміщений у трьох середовищах: сухопутному, водному та повітряному.

Міжнародним правом визначений також порядок встановлення міждержавних кордонів.

Кордони встановлюються в два етапи: делімітації та демаркації. Делімітація означає детальний опис проходження лінії кордону (через які ріки він проходить, на якій відстані від якогось населеного пункту, в якому напрямі і т.д.) та нанесення лінії на карту. Після завершення переговорів щодо делімітації підписується угода (договір) про проходження кордону з додаванням

складених карт. Як правило, ці угоди є безстроковими. На цьому завершується юридичне оформлення державного кордону, й сторони розпочинають демаркацію.

Демаркація – це позначення проходження лінії державного кордону на місцевості з допомогою встановлення прикордонних знаків, а на воді – з допомогою поплавків, буйків. Робота з демаркації здійснюється змішаною комісією із представників держав. Комісія підписує протокол з детальним описом лінії проходження кордону, з картами та протоколами щодо кожного встановленого знаку. Всі ці документи стають додатками до прикордонної угоди.

Використовується також поняття редемаркації. Воно означає процес спільної перевірки, а за необхідності – заміни зруйнованих чи встановлення нових прикордонних знаків [13, с.9].

У міждержавній практиці використовують поняття орографічних, геометричних та географічних кордонів. Орографічні кордони проводяться з урахуванням природних рубежів (рік, гірських хребтів і т.д.). Геометричні - означають прямі лінії, що з'єднують встановлені на земній поверхні точки. Геометричний кордон, проведений через певні географічні координати (наприклад, по меридіану чи паралелі геометричної сітки), зветься географічним (чи астрономічним) кордоном. На практиці зазвичай переважають комбіновані державні кордони: орографічні на одних ділянках, геометричні та географічні на інших [14, с.41].

Від державних кордонів слід відрізнити *демаркаційні лінії*. Вони виникають внаслідок військового конфлікту й наступного за ним перемир'я. Такі лінії встановлювалися, зокрема, в Кореї в 1949 році та В'єтнамі в 1954 році.

У реальному житті лінії кордонів держав можуть набувати найрізноманітніших форм. Так, дві маленькі держави – Ватикан і Сан-Марино – оточені кордонами Італії. Кордоном Ватикану є висока середньовічна кріпосна стіна завдовжки 3,2 км з кількома воротами, що обов'язково зачиняються на ніч. Кордоном Сан-Марино слугує в'їзд – арка з щоглою та написом «Вітаємо на античній території свободи». Князівство Монако взагалі не має власних кордонів.

У деяких випадках з різних причин кордони ділять на частини не тільки народи, але й населені пункти. Так, наприклад, було з Берліном до возз'єднання двох Німеччин. Так залишилося й сьогодні у випадку з розділеним містом Валга/Валка, розташованим на кордоні Естонії та Латвії. Валга та Валка були єдиним містом від самого свого виникнення у 1286 році. В ньому традиційно проживали естонці та латвійці. Але в 1920 році, коли Естонія та Латвія отримали незалежність, місто Валга/Валка було розділено. Цей розділ закріплено і в 1991 році, після розпаду СРСР. Аналогічним чином розділене ще одне місто – Нарва, на кордоні Естонії та Росії. З російської сторони місто називається Івангород. У такий же спосіб між Україною та Словаччиною розділено село Селменці.

До кордону держави прилягає її прикордонна територія. Зазвичай до неї відносять:

- прикордонну зону;
- частину вод прикордонних рік, озер та інших водойм, внутрішніх морських вод та територіального моря держави, де встановлено прикордонний контроль;
- пункти пропуску через державний кордон;
- території адміністративних одиниць, що прилягають до державного кордону.

Більшість сучасних держав володіють територіями на підставі їх надбання чи освоєння в минулому. При цьому керуються поняттям «кордони, що склалися історично». Часто території входили до складу тієї чи іншої держави внаслідок географічних відкриттів за правом первинного віднайдення. Нерідко до складу держави відходили окуповані та завойовані території. Причому окупація могла бути й законною, якщо земля до тих пір була нічийною (*terra nullius*).

Суверенність державної території означає суверенність державних кордонів. Як підкреслюють Б.Клименко та Н.Ушаков, «принцип недоторканності державних кордонів є ніби зворотній бік чи обов'язкова складова принципу недоторканності та цілісності державної території» [14, с.92].

Принцип недоторканності державних кордонів, заборона насильницьких дій та загрози застосування сили зовсім не означають неприпустимості правомірних територіальних змін. Ще в офіційному коментарі Статуту Ліги Націй, який був виданий у 1919 році, підкреслювалося, що цей документ «не має своїм призначенням накласти на новий територіальний устрій печать чогось святого та навіки незмінного» [15, с.364].

Статут ООН також не встановлює перешкоди мирним територіальним змінам. Територіальний статус держав може бути змінений відповідно до права націй на самовизначення шляхом укладення відповідних угод самих зацікавлених держав чи на основі рішень авторитетних міжнародних організацій, якщо вони відповідають загальновизнаним принципам міжнародного права (наприклад, територіальні постанови Потсдамської конференції трьох великих держав, Паризької мирної конференції і т.д.).

Сучасне міжнародне право передбачає не тільки фундаментальні територіальні зміни, але й часткові зміни державної території на користь інших держав. Такі зміни правомірні тільки за добровільної згоди на них зацікавлених сторін. Часткові зміни державної території у вигляді безоплатного відступлення, обміну, продажу і т.д. означає зміну державного суверенітету над ділянкою території, що переходить від однієї держави до іншої.

Вказані територіальні зміни згідно з договорами здійснюються на основі взаємного врахування економічних, політичних, оборонних та інших інтересів.

Звичайно ж, далеко не завжди підходи держав до вирішення тих чи інших проблем збігаються. Між державами виникають міжнародні спори. Останнє поняття в широкому розумінні слова означає наявність між двома (чи більше) державами такої розбіжності з того чи іншого питання, що порушує їхні життєві інтереси, і з якого сторони не дійшли згоди.

Однією з найпоширеніших форм міжнародних спорів є територіальний спір. «Територіальний спір – це спір між державами з приводу юридичної належності тій чи іншій з них певної території» [16]. Територіальні спори мають давню історію. В ті чи інші часи держави претендували на одну й ту ж територію, вважаючи, що відкрили її вперше. Спори між державами часто виникали навколо територій, що були економічно значущими (мали багаті надра чи шельф, водні джерела, забезпечували вихід до моря тощо). Наявність територіального спору передбачає визнання його обидвома сторонами. Якщо ж цього визнання немає, а є лише односторонні заяви, мають місце *територіальні розбіжності*. Територіальні розбіжності можуть мати *державний* чи *регіональний* характер. Державний рівень передбачає ведення переговорів, а регіональний – існування незадоволення в колах громадськості, які частіше за все представляють інтереси жителів прикордонних областей.

Оскільки територіальні розбіжності і спори торкаються життєво важливого елемента держави – її території, то вони нерідко мають наслідком небезпечні прикордонні конфлікти – різновид міжнародних конфліктів.

У літературі запропоновано чимало класифікацій причин прикордонних конфліктів. Згідно з однією з них, прикордонні конфлікти виникають:

- з *етнічних причин*.

У 1977 році Сомалі здійснило збройну агресію проти сусідньої Ефіопії, висунувши територіальні претензії на частину цієї держави – пустелю Огаден, де проживають етнічні сомалійці;

- після *політичного розділу територій за лінією фронту*.

В 60-70-ті роки минулого століття між Південною та Північною Кореєю виникло чимало прикордонних збройних конфліктів (порушення повітряного та водного простору), в ході яких були затоплені судна і збиті літаки;

- як *спадщина колоніального періоду*.

Фолклендські (Мальвінські) острови є об'єктом територіального спору між Великобританією та Аргентиною, що корінням своїм сягає колоніальної епохи й спричинив військовий конфлікт між цими державами у 1982 році;

- як *попередник війни, що свідчить про вкрай загострені міждержавні відносини*.

Сучасний конфлікт Еритреї та Ефіопії, в якому спір за окремі території був лише приводом для початку військових дій;

- з *економічних причин*.

В 1980-1988 рр. між Іраном та Іраком виникла кровопролитна війна за використання прикордонного водного шляху Шаттл-ель-Араб;

- з релігійних причин.

У 1941 році виник прикордонний конфлікт Саудівської Аравії та Іраку, спричинений тим, що більшість населення Саудівської Аравії становлять сунніти, а Іраку – шиїти;

- в результаті незавершеності чи/або недосконалості демаркації/делімітації кордонів та появи спірних територій.

Китай має багато спірних ділянок кордону з сусідніми державами: велика частина кордонів з Індією і Таджикистаном; 33-кілометрова ділянка кордону з КНДР в горах Пектусан; острови Спратлі (Малайзія, Філіпіни, Тайвань, В'єтнам і, можливо, Бруней); морський кордон із В'єтнамом у проливі Тонкін; Парасельські острови оскаржуються В'єтнамом та Тайванем; японські острови Сенкаку; Тайвань розглядається як бунтівна провінція;

- як результат неоднакових трактувань і неоднакового ставлення до положень наявних угод та до самих кордонів;

Так, в Європі, що пережила багато воєн, для розв'язання військових дій потрібен привід. В азіатських чи африканських країнах для цього нерідко є достатнім одностороннє бажання та воля тієї чи іншої держави для висунення претензій на територію іншої держави.

Окремо виділяють *прикордонні інциденти*, що призводять до порушення кордону. Нерідко вони пов'язані з територіальними спорами, проте самі по собі не становлять їх предмет.

Міжнародним правом визначені *засоби вирішення* міжнародних, у тому числі і прикордонних спорів. Це – переговори, добрі послуги, посередництво, слідчі та погоджувальні комісії, міжнародний арбітраж та звернення до міжнародних організацій.

При цьому можуть використовуватися аргументи *давності придбання, ефективності володіння* (безперервного та ненасильницького здійснення територіального верховенства хоча б де-факто), а також звертається увага на *поведінку сторін* – суб'єктів спору (тривалість мовчання може сприйматися як згода сторони) й доктрину *інтертемпорального права* (спори повинні вирішуватися згідно з нормами права, які існували на момент виникнення правовідносин) [17].

Недоторканність лінії кордону на місцевості забезпечується (за взаємною згодою держав) певним *режимом державного кордону*. Останній регламентує питання утримання кордону, перетину його людьми та транспортними засобами, переміщення через кордон товарів і тварин, ведення на кордоні господарської та промислової діяльності, вирішення інцидентів тощо. Режим державного кордону встановлюється внутрішнім законодавством.

Як уже зазначалося, режим державного кордону спрямований зокрема на те, щоб лінія останнього, позначена на місцевості прикордонними знаками, не зміщувалася довільно та підтримувалася в належному стані. Якщо прикордонний знак у цілому чи його частина втрачається, руйнується чи

пошкоджується, то його відновлення чи виправлення здійснюється негайно владою тієї держави, на території якої цей знак знаходиться чи за якою він закріплений.

Режимом також регламентується пропуск через державний кордон громадян, а також вантажів. При перетині кордону в місцях розміщення (пунктах) уповноважених контролюючих органів здійснюється візовий, паспортний і митний контроль.

Паспорт (від франц. *passé porte*) – документ, що засвідчує особу пред'явника. Спочатку паспорт давав право покинути (тимчасово чи назавжди) постійне місце проживання, а згодом у першу чергу регламентував виїзд громадянина за кордон.

Перші паспорти з'явилися в епоху Ренесансу. В XIV-XV ст. багато урядів стали видавати письмові свідоцтва окремим людям, в яких чиновниками фіксувалися їх імена та вид діяльності. В 1460 році паспорти отримали легальний статус. В роки війни чи епідемій на додаток до паспортів (подорожуючим тощо) особам видавалися спеціальні сертифікати, в яких засвідчувалася особа, її особливі прикмети, здоров'я та поведінка.

Віза (франц. *visa*, від лат. *visus* – побачений, проглянутий) в широкому розумінні слова означає надпис відповідної посадової особи на якомусь документі чи акті, що засвідчує його оригінальність та надає йому силу. А в більш вузькому розумінні слова віза – відмітка в паспорті, що означає дозвіл на в'їзд цієї особи на територію відповідної держави, на виїзд з її території чи на проїзд останньою.

Розвиток бюрократії в багатьох державах перетворив візу із звичайної відмітки чи печатки в повноцінний документ, що нерідко містить фотографію, голографічні знаки, кілька ступенів захисту тощо.

Після терористичних актів 11 вересня 2001 року в США був введений принципово новий вид паспортного контролю – біометричний. Новий паспорт відрізняється від старого тим, що має пластикову сторінку із вшитим інформаційним чіпом, на який заносяться особисті дані власника й цифрове фото. Біометричний паспорт став широко використовуватися у міжнародній практиці.

Так, існує програма Євросоюзу з впровадження для громадян країн Шенгенської зони паспортів з біометричними даними. У Росії з 1 січня 2008 року біометричний паспорт може отримати кожний росіянин. Парламент України прийняв закон, згідно з яким всіх, хто в'їздить в державу, будуть ідентифікувати за біометричними даними. Для цього необхідно облаштувати відповідною технікою 247 пунктів пропуску [18].

Біометричні дані в паспортах громадян відмічають вже в 34 країнах. Обсяг біометричного ринку становить 3,8 млрд. доларів [18].

Існують різні візові режими та класифікації віз. Візи бувають в'їзними, виїзними чи транзитними. За типами візи поділяють на звичайні, службові та

дипломатичні. За кратністю розрізняють одноразові, дворазові, трьохразові та багаторазові. Візи видаються відповідними органами держави на певний строк. Більшість держав встановлює дозвільну систему в'їзду іноземців, тобто в'їзд іноземців дозволяється лише за наявності в їх паспортах відповідної візи.

Розгляд заяв громадян щодо видачі віз здійснюють консульські установи. Консульство – це орган зовнішніх зносин держави, заснований на території іншої держави (зі згоди останньої) для виконання певних функцій [19, с.94]. Район діяльності консула та місцеперебування консульства визначаються угодами між двома державами. За видачу віз, крім службових та дипломатичних, встановлюється плата, розміри якої визначаються внутрішнім законом та міжнародною угодою.

Безвізовий режим може встановлюватися як в односторонньому порядку (наприклад, так, як це зроблено Україною стосовно громадян економічно розвинутих держав), так і на засадах взаємності (у відповідності з двосторонніми чи багатосторонніми угодами).

Саме на засадах взаємності діє так звана Шенгенська зона, в якій існує повна свобода пересування громадян. Сьогодні в Шенгенський простір входить 26 країн: 22 із 28 держав-членів ЄС та 4 країни - не члени Євросоюзу (Норвегія, Ісландія, Швейцарія, Ліхтенштейн).

Шенгенські угоди є сукупністю двох документів: Угоди про відміну візового контролю на внутрішніх кордонах та Конвенції про порядок набуття чинності вказаної Угоди. Обидва документи діють з березня 1995 року. Зовнішній кордон будь-якої країни-учасниці є спільним зовнішнім кордоном всіх країн – членів асоціації. При цьому за кожною країною залишається власний візовий режим та прикордонний контроль.

Пропуск через державний кордон вантажів, іншого майна та цінностей, а також дипломатичної пошти здійснюється митними установами.

Останнє розширення Шенгенської зони (21 грудня 2007 року до неї приєдналися 9 країн – Польща, Литва, Латвія, Естонія, Чехія, Угорщина, Словаччина, Словенія та Мальта) обійшлося в 1 мільярд євро. Сьогодні простір без контролю на внутрішніх кордонах поширюється на 400 мільйонів європейців.

Між державами може встановлюватися також спрощений порядок перетину кордону жителями прикордонних територій, що визначається відповідною міждержавною угодою. Спеціальні документи видаються у разі постійної чи сезонної роботи або навчання на сусідній території, у випадках володіння нерухомістю, для побачень із родичами, відвідання місць поховань, виконання релігійних обрядів тощо.

Історичний розвиток кордонів, як ми вже переконалися, нерозривно пов'язаний з історією війн. Війна – це основний і найчастіше використовуваний людьми спосіб зміни рубежів свого просторового розмежування. *Кордони та війни, як буде показано, мають у суспільному організмі одне і те ж генетичне джерело. Спільна в них також історична доля: не буде кордонів – не буде й війн.*

Кордони та війни мають багато спільного не тільки в історичному, але й у функціональному плані. Війни є похідними від кордонів. Вже йшлося про те, що війна – це інструмент, засіб зміни кордонів. Можна стверджувати, що *війна і її природна протилежність мир – способи геополітичного (пов'язаного з кордонами) існування людства*. Таким чином, між цими трьома соціальними величинами існують прямо та зворотньо детермінуючі зв'язки, які в стані динамічних змін утворюють складний комплекс взаємодії.

Все це, в свою чергу, дозволяє зробити висновок, що кордон, війна та мир як в історичному, так і функціональному сенсі утворюють *своєрідну соціальну триаду*.

Як уже зазначалося, будь-яка динаміка кордонів порушує інтереси та є результатом взаємодії як мінімум двох сусідніх держав. Ці інтереси можуть збігатися чи бути відмінними. Від цього залежить характер їх взаємодії.

У разі збігу інтересів держав зміна кордону відбувається за взаємною згодою, мирно. Розбіжність прикордонних інтересів держав призводить до виникнення спору. Вирішення його може відбуватися як без застосування сили, так і з її використанням. Несиловий вихід із спірної ситуації забезпечується шляхом пошуку взаємоприйнятних рішень, компромісів. Використання ж у спорі, що набув характеру конфлікту, сили здійснюється у непрямий чи прямий спосіб: від таємних операцій спецслужб чи психологічного тиску проти тієї чи іншої держави до її цілковитої економічної блокади.

Сумно, але історія людства знає порівняно небагато випадків мирного, несилового вирішення міжнародних спорів. Навіть відомі мирні форуми держав були мирними умовно: здебільшого вони або юридично закріплювали результати вже застосованої сили (як правило, озброєної), чи проводились під загрозою її можливого використання (так би мовити, під дулом пістолета). Тим самим вони фактично нерідко служили підготовкою нових актів насилля в міжнародних відносинах.

Скажімо, ледве чи не всі мирні договори періоду вікового конфлікту протестантизму і католицизму «...були, по суті, лише перемир'ями: сторони домовлялися не про припинення конфронтації, а про тимчасову передишку. В цих угодах прагнули зафіксувати умови, які б створювали в майбутньому приводи для відновлення збройної боротьби» [19].

Документи, в яких амбіційно декларувалися принципи територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили в міжнародних відносинах і т.д., як правило, мали коротку долю або швидко втрачали обов'язковий характер. Підтвердженням цьому є багато прикладів.

Принцип недоторканності та цілісності державної території був сформульований ще Французькою буржуазною революцією 1789-1794 рр. 18 травня 1790 року в Національні збори був внесений проект декларації, що став пізніше декретом і частиною Конституції. Згідно з цією декларацією, «вторгнення в одну державу з боку іншої загрожує безпеці всіх ... віднині фран-

цузький народ забороняє собі розпочинати будь-яку війну, спрямовану на збільшення її теперішньої території». В іншому важливому документі – Декларації міжнародного права аббата Грегуара (Grégoire), що була розглянута Конвентом в 1795 році, підкреслювалося, що «народи стосовно один до одного незалежні та суверенні, якою б не була їх кількість та розмір території, яку вони займають» (стаття 2). А в статті 10 проголошувалося: «Кожен народ – господар своєї території» [20, с.537-540]. Крім того, стверджувалося, що території можуть передаватися тільки зі згоди народу.

Високий пафос цих принципів не став, однак, на заваді наполеонівській Франції для розв'язання нею, виходячи з «революційної доцільності», масштабних імперіалістичних за своєю природою війн по всій Європі. Л.Толстой з іронією писав про «миролюбність» французького імператора: Наполеон особисто писав листа імператору Олександру, називаючи його «Правителю, брате мій» й щиро запевнюючи, що не бажає війни й завжди буде любити і поважати його, - одночасно віддаючи накази, що мали на меті прискорити рух армії із заходу на схід [21, с.10].

Оцінку Версальських угод 1918 року вже дала історія. Характерно, що саме на тлі Версальської системи і розігрувався ганебний Мюнхенський фарс, аналогів якому в історії важко знайти. Як відомо, в результаті Мюнхенських домовленостей між Німеччиною, Об'єднаним Королівством, Францією та Італією 29 вересня 1938 року Німеччина отримала Судето-Німецьку область. Чехословаччина, від якої відбирали частину суверенної території, на конференцію навіть не була запрошена.

Характерною є відверта фальш, якою просякнуті як зміст, так і тональність оцінки сторонами зробленої ними ганебної справи. В англо-німецькій Декларації від 30 вересня 1938 року стверджується : «Ми розглядаємо підписану ...угоду як символ бажання наших обох народів ніколи більше не вести війну один проти одного. Ми рішучі в тому, щоб і інші питання, що торкаються наших країн, розглядати з допомогою консультацій і прагнути в майбутньому усувати будь-які приводи до суперечностей, щоб таким чином сприяти забезпеченню миру в Європі» [22, с.260]. А до оголошення війни між сторонами залишалося рівно рік.

Ще колоритніші твердження містить підписана 6 грудня 1938 року франко-німецька Декларація. Зокрема, в ній записано: «Обидва уряди констатують, що між їхніми державами немає більше ніяких невирішених питань територіального характеру, та урочисто визнають в якості остаточного кордон між їх країнами в тому вигляді, як він існує зараз» [22, с.261]. Мабуть, виходячи саме із змісту цієї Декларації, фашистська Німеччина невдовзі, в 1940 році, окупувала Францію.

Не покладаючись на двосторонні угоди, міжнародне співтовариство шукало нові, більш ефективні механізми попередження, недопущення застосування насильства, зокрема війн у міжнародних відносинах на основі систем

колективної безпеки. Такі пошуки привели до створення в 1919 році Ліги Націй. В ст. 10 Статуту цієї організації фіксувалася норма, згідно з якою члени Ліги зобов'язані були поважати та оберігати проти будь-якого зовнішнього нападу територіальну цілісність та існуючу політичну незалежність всіх членів Ліги. Більше того, ст. 12 визначено, що у разі якщо член Ліги вдається до війни, то він *ipso facto* (в силу самого факту) розглядається як такий, що здійснив акт війни проти всіх інших членів Ліги [22, с. 181].

Ці, безперечно важливі норми, однак, не змогли вгамувати експансіоністські апетити найбільших держав, найперше фашистської Німеччини, що спричинило виникнення Другої світової війни.

Основний зміст цих класичних норм міжнародного права знайшов своє втілення в нині діючому Статуті Організації Об'єднаних Націй – міжнародної організації, що була створена в 1945 році і є наступницею Ліги Націй. Так, принцип територіальної недоторканності держав як невід'ємний елемент принципу ненападу, сформульований в п.4 ст.2 цього основоположного документа, фіксує: «Всі члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в їх міжнародних відносинах від погрози силою чи її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним із цілями Об'єднаних Націй».

Принцип територіальної недоторканності міститься також в інших положеннях Статуту ООН: принципі мирного співіснування, поваги суверенітету та суверенної рівності держав (п.1, ст.2); мирного вирішення міжнародних спорів (п.3, ст.2); невтручання в справи, які, по суті, належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави (п.7, ст.2); заборони агресії та агресивної війни.

Інакше кажучи, Статут ООН забороняє сьогодні «...будь-які посягання на територіальну недоторканність держав не тільки з допомогою військової сили, але й без її застосування – шляхом невійськових насильницьких заходів, а також з допомогою загрози військових чи невійськових насильницьких дій. Будь-яка окупація території держави чи зміна державної території, здійснені в результаті будь-яких насильницьких дій, протиправні, недійсні й не можуть бути визнані» [23, с.34].

Принцип недоторканності державних кордонів зафіксований і в інших міжнародно-правових актах, зокрема тих, що були покликані підкріпити загальносвітову систему безпеки регіональною.

Найважливішим із них є Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі, прийнятий лідерами 33 європейських держав, США та Канади в Гельсінкі в 1975 році, зокрема Декларація принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах. Цими принципами, зокрема, є: суверенна рівність; поважання прав, притаманних суверенітету; незастосування сили чи загрози сили; непорушність кордонів; територіальна цілісність держав.

Але, на жаль, дійсність незначною мірою відповідає проголошеним деклараціям. Скажімо, загальновизнані принципи міжнародного права були

цілком забуті керівництвом колишнього Радянського Союзу при здійсненні військового втручання у внутрішні справи Угорщини, Чехословаччини, Афганістану. Як і лідерами США при розв'язанні війни у В'єтнамі, організації інтервенції до Іраку, чи анексії Росією Криму.

Про вже згадуваний Гельсінкський заключний документ, що здавався свого часу вічним і непорушним, після останніх геополітичних змін у Європі мало хто й згадує.

У всьому винен невгамовний і невичерпний (не важливо, чим та як обгрунтований) експансіоністський потяг тих чи інших держав, зокрема їх прагнення до перекроювання кордонів, що виникає за тих чи інших часів, за тих чи інших історичних обставин. Наслідком цього і є війни.

Війна – це крайня форма силового протистояння держав, спосіб вирішення міжнародних спорів, зокрема з приводу кордонів, військовими методами [24, с.17]. Метою сторони, що розв'язує війну, може і не бути зміна існуючих кордонів держави-«супротивника». Але без порушення цих кордонів (у тій чи іншій формі) жодна інша мета цією стороною не може бути досягнута. Тому будь-яка війна між державами обов'язково є *транскордонною акцією*.

Збройне протистояння держав та народів на довгому історичному шляху людства набувало *різноманітних форм*. Історія знає багато класичних варіантів неприхованого захоплення чужих територій для заволодіння їхніми багатствами (скажімо, завойовницькі походи правителів древніх Греції та Риму). Непоодинокими були також війни, що зовні мали характер релігійних та етнічних конфліктів.

Такими, до прикладу, були боротьба Римської імперії з раннім християнством, протистояння католицизму та протестантизму, боротьба європейських народів проти турецького нашествия і т.д.

Якщо звернутися до історії так званих релігійних війн, то їх декларованими цілями могли бути поширення певної віри, обернення «невірних до істинної віри» чи, навпаки, захист власної віри, боротьба за релігійні свободи. Траплялися й міжнародні військові конфлікти за визволення віруючих, збереження релігійних святинь та традиційних місць паломництва і т.д. Самі ініціатори та учасники таких війн називали їх «священними». При цьому широко культивувався постулат, що ті, хто загине при обороні чи пропаганді віри, здобудуть «вічне спасіння». Така практика була поширена в часи «хрестових походів» католицизму, але особливо характерна вона для ісламу.

У разі поразки в релігійній війні її учасники нерідко піддавалися жорстоким переслідуванням, аж до фізичного знищення, переможена релігія заборонялась, країна піддавалася розграбуванню, а її територія анексувалася. Переможці ж, навпаки, насаджували свою віру, інституціонували її, всіляко збагачувалися.

Нерідко релігійно-месіанські гасла служили тільки прикриттям істинних інтервенціоністських планів тих чи інших держав.

У сучасному світі геополітичне месіанство, що вийшло на планетарні простори, набуло нових форм. Як відзначають дослідники, 20 століття стало ареною боротьби, в тому числі й військової, трьох основних геополітичних суб'єктів, що використовували для встановлення свого світового панування різні варіанти месіанської ідеї. Фашистська Німеччина намагалася здійснити ранжування націй та народів за ступенем наближеності до «арійського еталону» та згідно з пов'язаною з цим ідеєю ліквідації «недорозвинутих» етносів.

Комуністичний СРСР для досягнення світового домінування культивував догму про месіанство та обраність одних суспільних верств (пролетаріату та найбіднішого селянства), що вилилась усередині країни в геноцид класово ворожих соціальних груп, а в зовнішній політиці - в гасла «світової революції» та «всесвітньої Республіки Рад». Нарешті, «англо-американський» блок держав прагнув встановити планетарну егіду США за допомоги невіголошеної відкрито, але цілком очевидної теорії ранжування країн світу за ступенем їх долученості до цінностей «відкритого суспільства».

Цікавий аналіз причин повторення міжнародного насилля та геополітичної мотивації суб'єктів зробив у своєму дослідженні «Війна як бізнес-проект?» А.Халапсіс [25]. У літературі також можна знайти і несподівані прогнози, наприклад, про те, що глобальне потепління до 2050 року може збільшити кількість війн в 1,5 рази [26].

Історично відбувалося *розширення транскордонних війн та збільшення масштабу військових дій*.

У видатній роботі Малькольма Свенстона (Swanston) «Битви та кампанії», що вийшла у світ у Лондоні в 2007 році [27], характеризуються основні віхи мілітаризації людства. Він вважає, що перші ознаки людської агресії з'явилися десь близько 12 000 років після закінчення льодовикового періоду та цілковитого потепління. Про можливий початок організованих військових дій свідчать 34 зображення людей з кам'яними сокирами в печерах Німеччини та 59 згарищ у гірському Єгипті з рештками людей, що були вбиті списами. Пізніше з'явилися й оборонні споруди. В Йеріхо, поселенні біля Мертвого моря, можна виявити залишки одного з найстаріших укріплень зі стінами 1,8 метра завширшки та вежами 3,6 м заввишки. За його стінами могли захищатися близько 2000 жителів. Такі оборонні споруди були поширені по всьому Середньому Сходу.

Розпочалося суперництво міст (близько 2 400 р. до н.е.). Скажімо, могутності досяг Лугалзагесі (Lugalzagesi), король Умми, який не тільки контролював течії рік Євфрату та Тигру, але й досяг бережжя Середземного моря.

Потім з'явилися і порівняно численні битви. В тактичному плані основним завданням було першим опанувати місцевість, де мала відбутися битва, і використати переваги її рельєфу. За винятком окремих елітних підрозділів, війська склалися з погано навчених чоловіків, їх єдиною мотивацією був страх перед правителем та думка про військову здобич.

Першою професійною армією світу вважають армію єгипетського фараона Ахмоса (Jachmes), яку він створив близько 1525 року до нашої ери. Ахмос увів бойові колісниця та добре тренованих лучників. Цю майстерність ще більш вдосконалили асирійці, що створили першу в історії високомілітаризовану державу.

Асирійці проживали на висотах північно-східної Месопотамії, в області, що практично не мала природних кордонів і піддавалася постійним нападам сусідніх племен та держав. Це змусило їх подбати про свою оборону. Правитель Тіглатпілесар (Tiglatpileasar) III у 745 році до нашої ери створив чудово треновану та добре оплачувану професійну армію. Ця армія не тільки надійно захистила Ассирію, а й вела дуже успішні завойовницькі війни, що приносили велику здобич [27, с.6-7].

На рубежі IV-III тисячоліть, коли виник рабовласницький лад, війни велися з метою завоювання територій ближніх сусідів та їх підкорення, а також захоплення рабів. Але вже в Пунічних війнах між Римом та Карфагеном (III-II ст. до н.е.) театр військових дій охопив велику територію. Карфагенський полководець Ганнібал (Hannibal) (247-183 рр. до н.е.) у битвах з римлянами здійснював походи через Піренеї та Альпи, висаджувався в Іспанії. Римський полководець Гай Юлій Цезар (Caesar) в I ст. до н.е. воював на Балканському півострові, в Єгипті та Малій Азії.

У перших завойовницьких походах періоду раннього рабовласництва, за оцінками спеціалістів, могло брати участь кілька сот або тисяч воїнів. Документально підтверджено, що значно пізніше, в 331 р. до н.е., в битві Олександра Македонського (Alexandr) проти персів при Гавгамелах з боку македонців воювало 40 тис. піхоти, 12 тис. кавалерії, 100 бойових колісниць та 15 слонів [27, с.121-127].

Для порівняння: військові дії союзників проти фашистської Німеччини в 1945 році велись на кількох континентах одночасно. Лінія фронтів становила десятки тисяч кілометрів. Морські битви проходили практично по всій акваторії світового океану. У Другій світовій війні брали участь десятки мільйонів людей.

Вдосконалювалися засоби, інструменти ведення війни: як жива сила, так і озброєння.

З виникненням рабовласницьких відносин з'явився й особливий суспільний інститут – армія. Армія – це спеціальна, озброєна сила, створена для виконання поліцейських функцій всередині суспільства, а також для ведення боротьби за розширення території своєї держави, охорони її кордонів від зовнішнього нападу. Спершу армія комплектувалася тільки на період війни шляхом скликання ополчення (міліції) рабовласників. Всі вільні громадяни виконували військову повинність із 17 років та до глибокої старості. Рабам в армії місця не було. Правитель та його вельможі мали свої дружини, а також загони військових поселенців (колоністів).

У розвинутому феодальному суспільстві з кінця XV ст. ополчення було змінено найманою армією. Наймане військо комплектувалося, головним чином, із декласованих елементів та представників різних національностей. У середині XVII ст. на зміну непостійним арміям найманців у країнах Західної Європи прийшли постійні армії, що формувалися шляхом найму, насильного вербування чи рекрутського набору громадян.

Радикальним чином спосіб комплектування армії змінився у Франції, а потім і в інших країнах після буржуазної революції кінця XVIII ст. Була запроваджена загальна військова повинність зі строком служби в армії від 2 до 6 років. «Це давало можливість створювати масові армії ще в мирний час, а на випадок війни готувати великі людські резерви» [27, с.587-637].

Цей принцип комплектування зберігся в тих чи інших країнах по сьогодні, хоча високорозвинуті в економічному відношенні держави мають професійні армії на основі добровільного найму.

Кілька справжніх революцій у своєму історичному розвитку пережили й засоби озброєння. Тривалий час використовувалась винайдена ще в стародавні часи холодна метальна чи ударна зброя (луки, списи, мечі і т.п.) Мобільність забезпечувалася кіннотою. Перша революція в озброєнні настала в XIV ст., з відкриттям нехай спочатку і недосконалої, але все ж таки принципово нової – вогнепальної зброї (гармат та бомбардир). Її якісне поліпшення сталося в кінці XIX ст., після винайдення бездимного пороху.

Відтак радикальні зміни в оснащенні армії стали відбуватися лавиноподібно. Це й поява технічних засобів пересування – автомобілів, танків, й використання для бою повітряного простору після винайдення літака, й освоєння у військових цілях підводних ареалів із спуском підводних човнів. Ну й, звичайно, створення атомної та ядерної зброї, що доставляється, в разі необхідності, в будь-яку точку земної кулі за допомоги ракетно-космічних комплексів.

Загальною тенденцією всіх цих змін в озброєнні є неухильне нарощення його потенціалу ураження – як військових, так і невійськових цілей.

Разом з проілюстрованою вище *неухильно зростаючою мілітаризацією суспільства неухильно зростає рівень її людських жертв* [28, с.320].

Людство робило відчайдушні спроби побороти феномен війн, зокрема не допускати їх виникнення, притягати до відповідальності призвідників та найактивніших учасників злочинної ревізії кордонів. Про один із важелів впливу на агресора – колективні інституції міжнародного співтовариства (Лігу Націй та Організацію Об'єднаних Націй) вже йшлося. Проте є ще один інструмент недопущення нових воєн, який здійснює цю функцію шляхом покарання за вже вчинені військові злочини. Це - міжнародні трибунали.

Поняття військових злочинів було сформульовано в ст.6 Статуту Міжнародного військового трибуналу для суду над головними німецькими військовими злочинцями (1945) та ст.5 Статуту Міжнародного військового три-

буналу для Далекого Сходу (1946). До військових злочинів як до порушень загально визнаних законів та звичаїв війни зокрема належать:

- жорстоке поводження з пораненими та хворими;
- використання заборонених способів та знарядь ведення війни;
- безглузде руйнування населених пунктів;
- пограбування суспільної чи приватної власності;
- вбивство, тортури, депортація та використання підневільної праці цивільного населення;
- захоплення заручників, розправа з учасниками партизанської війни та інші протиправні дії.

Норми про відповідальність за військові злочини зафіксовані в багатьох міжнародних угодах, наприклад, у ст.111 постанов Вашингтонської конференції 1922 р., ст. 29 Женевської конвенції 1929 р., Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949 р. та інших.

Рішення про покарання військових злочинців було прийнято союзниками ще в ході Другої світової війни. Так, у Московській декларації від 30 жовтня 1943 року зазначалося, що військові злочинці будуть відіслані в країни, де вони здійснили злочинні дії, для того, щоб вони були засуджені та покарані.

Найбільш помітною подією був Нюрнберзький трибунал. Судовий процес Міжнародного військового трибуналу над групою головних німецьких військових злочинців проходив з 20 листопада 1945 року по 1 жовтня 1946 року в німецькому місті Нюрнберг. *Вперше в історії* були покарані як кримінальні злочинці державні діячі, винуваті в підготовці, розв'язанні та веденні агресивної війни. Трибунал засудив 12 винуватих до смертної кари, трьох – до пожиттєвого ув'язнення, чотирьох – до різних строків ув'язнення. У грудні 1946 року Генеральна Асамблея ООН підтвердила принципи міжнародного права, закладені в Статуті Нюрнберзького трибуналу.

Стосовно осіб, які здійснили військові злочини, не може бути застосовано термін давності. У спеціальній Конвенції про незастосування терміну давності до військових злочинів і злочинів проти людства, що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в 1968 році, проголошується: військові злочини та злочини проти людства є найважчими злочинами.

Військовим злочинцям також не може надаватися право притулку. Це зафіксовано ст.14 Загальної декларації прав людини.

Сьогодні розгляд справ щодо геноциду, військових злочинів та злочинів проти людства здійснює Міжнародний кримінальний суд у Гаазі (МКС). Цей суд був створений у 2002 р. Римським статутом, прийнятим у 1998 році і ратифікованим 106 державами світу (США, Росія та Україна ще не стали державами-учасницями МКС).

Резиденція МКС знаходиться у Гаазі, тому його часто називають Гаазьким трибуналом (не слід плутати з Гаазьким трибуналом по Югославії та

Міжнародним судом при ООН, що теж працюють у столиці Голландії). Суд за сім років існування ще не виніс жодного рішення, проте дуже резонансним є видача ним 14 липня 2008 року ордеру на арешт президента Судану за звинуваченнями в геноциді в ході конфлікту в Дарфурі – регіоні Судану.

Такими є основні історичні віхи генезису, формування та розвитку феномену кордонів, транскордонних потоків та пов'язаних з ними явищ. Зроблений історичний екскурс дозволяє здійснити соціологічний аналіз сутності зазначеного об'єкта, зокрема *відповісти на ключові питання, пов'язані з його функціонуванням та розвитком:*

1. Як і чому виникли кордони?

Проведений аналіз засвідчує, що *кордони – це продукт історичний, який з'явився на тому етапі розвитку суспільства, коли виникла необхідність регламентації просторового існування інститутів приватної власності та держави. Зі зміною потреб у розвитку цих інститутів у просторі відбуваються і відповідні транскордонні процеси. Тому незмінних кордонів не буває.*

2. Яким є їх майбутнє, чи є вони вічними?

Як впливає з відповіді на перше запитання, кордони не вічні, вони виникли за певних соціальних умов. Отже, у випадку відмирання цих умов, зокрема припинення дії мотиваційного механізму боротьби за просторовий ресурс, транскордонні потоки як соціальне та просторове явище також повинні зникнути.

3. Чи бувають кордони «поганими» або «добрими?».

Самі по собі кордони «поганими» чи «добрими» не бувають, природа всіх кордонів, як показав історичний аналіз, однакова. Але є просторові розмежування між народами та державами, які під впливом тих чи інших соціальних та географічних обставин (що були ідентифіковані вище): а) опиняються в епіцентрі нескінченних територіальних «розборок» аж до застосування збройного насилля та пов'язаних з ним численних жертв; б) перебувають у зоні відносного транскордонного затишку, далеко від військових конфліктів, спустошень та людських трагедій. Одні мають погану геополітичну легенду, стосовно інших закріпилася репутація відносно справедливих та моральних.

4. Чи є підстави розділяти народи за ознакою їх агресивності чи миролюбності?

Соціальна суть всіх суб'єктів транскордонних процесів однакова. Просторові потреби їх існування породжували різноманітні форми транскордонної активності. В історичному плані апіорі важко уявити собі ту чи іншу етнічну спільноту, яка б не брала участі в боротьбі за територіальний ресурс як у ролі захисника свого багатства, так і в ролі загарбника чужого. Але відзна-

чені вище соціальні і географічні фактори зумовляють неоднакову ступінь їх участі в транскордонних процесах. Одні народи постійно стають активними суб'єктами геополітичних змін та пов'язаних з ними військових конфліктів, не розлучаючись із рушницею значну частину часу. Інші дізнаються про геополітичні боріння з третіх уст. В одних з часом формуються відповідне військове вміння та відбуваються певні ментальні зміни, в інших практичний досвід та інтерес до військової справи мінімальний. Отже, первісно агресивних чи первісно миролюбних народів немає. Є різні обставини, за яких формується їхня транскордонна поведінка.

5. Чи можливо уникнути насильницької зміни кордонів, зокрема шляхом війни?

Уникнути насилля при вирішенні просторових, головним чином територіальних спорів, у принципі можливо. Ця можливість може бути реалізована в двох випадках. У першому – якщо зникне сам інститут кордонів (умови цього зникнення були визначені), тобто перестане існувати об'єкт протистояння. У другому – якщо буде радикальним чином змінено мотиваційний механізм функціонування та розвитку суспільства.

1.3. Парадигми розвитку транскордонних явищ

У розвитку теоретичної рефлексії кордону і транскордонних потоків можна виділити три основні етапи: 1) етап виникнення протоідеї кордону та її примітивно-утилітарного обґрунтування; 2) етап формування теоретичних уявлень про феномен кордонів та їх картографічної матеріалізації; 3) етап розгорнутих концепцій місця та ролі транскордонних потоків у житті суспільства [29].

Перший етап чималою мірою пов'язаний з трактуваннями кордонів, що містяться в релігійно-світоглядних системах іудаїзму, християнства, конфуціанства, ісламу та ліберальній традиції.⁴ Трактуювання ці мали переважно етичний характер. Крім цього, осмислене практичне використання ідея кордонів знайшла, зокрема, в Римській імперії в ієрархії поселень, міст, провінцій та регіонів.

У середні віки, коли контролю над містами та територіями приділялося значно більше уваги, прикордонна проблематика стала викликати жвавий інтерес. Цьому, зокрема, сприяло й вдосконалення технологій позначення місцевості на карті. В результаті зусиль географів та картографів вдалося чітко позначити фізичні контури кордонів. А у «Французькому географічному словнику» 1783 року вперше з'явився термін «frontiere» - «кордон».

⁴ Зазначений етап досліджується в ґрунтовних працях учених [30-31].

Ці досягнення вчених зробили можливим ввести в політичну практику демаркацію загальноновизнаних кордонів земель. Першим письмово підтвердженим фактом такої демаркації був Вестфальський договір між Іспанією та Данією. В договорі встановлювалися кордони територіальних володінь Англії, Франції, Данії, Німецького князівства, Московії, Польщі, Туреччини, Іспанії та Швеції. Вестфальський договір ознаменував собою *початок ери національних держав та націоналізму* [32, с.635].

Ще раніше, за часів Відродження XV –XVI ст. у політичних поглядах дедалі більше утверджується один з постулатів раннього націоналізму – принцип рівноваги сил, що обґрунтовувався вже в античні часи [33]. На початку XV ст. венеціанський політик Франческо Барбаро (Barbaro) виступав за союз незалежних італійських республік на засадах стійкого балансу сил. Знаменитий Ніколо Макіавеллі (Machiavelli) також відзначав, що міжнародний порядок у роздробленій Італії зберігався завдяки тому, що в ній була відсутня ієрархічна підлеглість єдиному центру. «Деякі з нових міст та держав, що виникли на руїнах Риму, проявили настільки великі здібності, що, хоч жодне з них не панувало над іншими, вони все ж знаходилися в такій гармонії й були так добре зв'язані одне з одним, що визволили Італію й захищали її від варварів» [Цит.за: 34, с.222].

Поступово доктрина рівноваги сил утверджується в європейському масштабі. В роботі «Політичні роздуми стосовно війни проти Іспанії» відомий Френсіс Бекон (Bacon) підкреслював, що підтримка рівноваги є завданням і Англії, і Франції, і Іспанії. При надмірному посиленні однієї з них інші об'єдналися для відновлення балансу сил [34, с.224].

На переговорах з французьким королем Франциском I (François) англійський король Генріх XIII (Henry) переконував партнера, що той повинен виконати місію підтримання рівноваги між Францією та Карлом V (Karl). Французький політик Жан Боден (Bodin) зробив спробу теоретичного обґрунтування доктрини. Він, зокрема, наголошував, що слід перешкодити досягненню будь-якою державою такої могутності, яка дозволила б їй нав'язувати свою волю як закон іншим країнам. Отже, «безпека монархів та республік ґрунтується на взаємному врівноваженні їх сил» [34, с.223].

У доктрини рівноваги сил були й свої противники. У 80-і роки XVI ст. визначний представник італійської контрреформації Джованні Ботеро (Bottero) не мав сумніву в тому, що люди, «які приділяють так багато уваги рівновазі сил, турбуються не про загальне благо, не про благо християнства, не про благо роду людського; вони не ставлять за мету особливе благо тієї чи іншої держави чи народу, а тільки інтереси того чи іншого монарха» [Цит за: 35, р.313-314]. Але аргументи опонентів доктрини, як правило, не знаходили широкої підтримки.

Більш того, ця доктрина лягла в основу принципово нового геополітичного бачення європейського континенту, так би мовити, європоцентризму. Центральним поняттям нової геополітики став географічний термін «Євро-

па». Цей термін поступово витіснив попередні збірні поняття «християнський світ» та «християнство». Вчені встановили навіть хронологічні рамки цього процесу – час між 1680 та 1715 роками.

В Утрехтському мирному договорі 1713 року в останній раз згадувалася *Respublica Christiana* і там вперше відзначалося, що його метою є підтримка балансу сил в Європі. І що особливо важливо, з часом акцент робився не тільки на єдності континенту, але й на незалежності складових його частин – європейських держав. Мислителі Пенн (Penn), Беллерс (Bellers), Лейбніц (Leibniz) всіляко відстоювали і обґрунтовували європейську ідею. Не виключався і проект створення федерації європейських держав. Хоч у цьому плані були й, кажучи сучасною мовою, євроскептики. У праці «Дух законів» (1748 р.) Шарль Монтеск'є (Montesquieu), погоджуючись з тим, що європейські країни становлять певну спільність, все ж висловлював сумнів у можливості створення в Європі єдиної держави. Максимально можливою він вважав ситуацію, коли європейські держави робили б одна одній добре під час миру і мінімум поганого під час війни [36, с.283].

Третій етап теоретичної рефлексії кордонів, що розпочався в кінці XIX – початку XX ст., означав появу перших систематичних концепцій. Як правило, в центрі цих теоретичних конструкцій знаходився той чи інший фактор розвитку кордонів. Скажімо, в основі запропонованої Т. Гоулдіхом (Holdich) та М. Лайдом (Lyde) парадигми були «достоїнства» кордонів. Залежно від того, як вони впливали на посилення або послаблення напруженості, чи навіть виникнення війни між державами, їх кваліфікували як добрі й погані [37-38].

Всебічний аналіз концепцій кордонів та транскордонних процесів, починаючи з кінця XIX ст., зробив В.Колосов у роботі «Дослідження кордонів: мінливі перспективи та теоретичні підходи» [39].

Вчений виділяє два основні теоретичні підходи, характерні для цього періоду: традиціоналістський та постмодерністський.

Традиціоналістський підхід, на думку Колосова, включає в себе історичну картографію, типологічний, функціональний і політичний методи.

Що стосується історичної картографії, то її основними представниками є Дж.Енсел (Ancel) - Франція, І.Боумен (Bowman) - США, Р.Гатшорн (Hartshorn) - США, Е.Банс (Banse) - Німеччина. В рамках цієї дослідницької школи акумулювалися емпіричні дані, деталізувалися карти економічної і соціальної структури прикордонних регіонів, проводилися численні конкретні аналізи. Все це мало велике значення для делімітації та демаркації кордонів у післявоєнній Європі, а також делімітації колоніальних володінь в Африці та Азії.

Типологічний підхід використовувався для різноманітних класифікацій транскордонних процесів, дослідження їх еволюції та міфології, всебічного обґрунтування та практичного застосування поняття кордонів як чітко фіксованих ліній. Цей метод активно розвивали лорд Керсон (Curson), Т.Гоулдіх, С.Фосетт – всі Великобританія, С.Богс (Boggs) - США.

Розвиток функціонального підходу був започаткований на початку 50-х рр. ХХ ст. В його рамках активно досліджувався багатосторонній вплив кордонів на різні елементи природного та соціального середовища. Були створені моделі транскордонної взаємодії на різних просторових рівнях, обґрунтовувалося розуміння кордонів як багаторівневого та високодинамічного об'єкта. Цей підхід широко використовувався в прикордонних переговорах та практиці прикордонного співробітництва, при делімітації та демаркації нових політичних кордонів (включно з морськими). Відомими вченими-функціоналістами є Дж. Прескотт (Prescott) - Австралія, Дж. Гаус (House) (Великобританія), Дж. Мінгі (Minghi) - США, М. Фаушер (Foucher) - Франція, Г. Блейк (Blake) - Великобританія, О. Мартін (Martinez) - США.

Що стосується політичного методу дослідження кордонів, то, на думку В. Колосова, він бере початок в 1970-х рр. Головним об'єктом аналізу є роль кордонів у міжнародних конфліктах. Зокрема, вивчається взаємозв'язок властивостей кордонів та їх ролі у виникненні, еволюції та вирішенні прикордонних конфліктів. При цьому кордони розглядаються як існуюча реальність. Зазначена методологія має велике значення для вирішення міжнародних та прикордонних спорів і конфліктів, ефективної миротворчої діяльності. Політичний підхід представляють, зокрема, Г. Гертц (Goertz) і П. Діл (Diehl), Г. Стар (Starr), А. Кербі (Kirby) - всі США [39, р.608-609].

Постмодерністські парадигми, на думку дослідника, представлені концепціями кордонів як соціального представництва, «практично-політичного сприйняття», екополітичного підходу, теоріями світової системи й територіальної ідентичності, а також геополітики.

Початок постмодерністського періоду позначається 80-ми роками ХХ ст.

З точки зору соціального представництва кордони розглядаються як соціальна конструкція та дзеркало соціальних відносин у минулому та сучасному, а транскордонні потоки є важливим елементом етнічної, національної та іншої територіальної структури. Ідеї соціального представництва розвинуті, зокрема, Г. Дійкінком (Dijkink), Е. Бергом (Berg) і С. Оресом (Oras).

Практично-політичне сприйняття кордонів відштовхується від тези, що політичні відносини визначають транспарентність кордонів, їх сприйняття людьми та практику прикордонної соціальної активності останніх. Велика увага цією концепцією приділяється менеджменту прикордонних регіонів та транскордонному співробітництву, регулюванню міжнародної міграції та інших транскордонних потоків, регіональній політиці. Представниками цього напрямку є Г. ван Отем (van Houtum) і О. Крамш (Kramsch) - Нідерланди, Й. Скотт (Scott) - Німеччина.

Концепція екополітики трактує відносини між природними та політичними кордонами. Зокрема, аналізуються функції природних та політичних кордонів як інтегративної системи, проблеми менеджменту транскордонних соціо-екологічних систем, зокрема басейнів рік.

Автори цієї концепції – О.Йанг (Young), Г.Уайт (White) - США, Н.Кліот (Kliot) - Ізраїль, С.Делбі (Dalby) - Канада, С.Горшков і Л.Коритній – Росія [39, р.610].

У центрі постмодерністських теоретичних конструкцій кордонів та транскордонних процесів є теорія світової системи. Ця теорія була розвинута соціологом Іммануїлом Валлерстайном на початку 70-х років минулого століття у спробі пояснити сутність і процеси капіталізму, індустріальної революції та комплексу взаємозалежностей між першим, другим та третім світами [40, р. 347-357].⁵

Ключовим положенням теорії світової системи є теза про те, що світова економіка повинна вивчатися як єдине ціле. Її розвиток характеризується двома провідними тенденціями: міжнародним поділом праці, що поглиблюється, та вдосконаленням транспорту і телекомунікацій.

Власне розуміння світової цілісності представив А.Г.Франк (Frank). Аналізуючи сутність теоретичної конструкції А.Г.Франка, П.Кутуєв зазначає, що той зробив спробу створити нову дослідницьку програму, ядром якої повинна бути концепція світової системи [42, с.17-35]. При цьому А.Г.Франк відкидав як власне теоретизування про світову капіталістичну систему 1960-1970-х років, так і ідеї І.Валлерстайна, і концентрував свою увагу на ідеї азійської гегемонії [43].

Мультидисциплінарні дослідження були сфокусовані на історичному вивченні росту світової системи і сучасних процесів, в якому він проявляється.

Основні положення цих досліджень були конкретизовані в понятті «глобалізація», що отримало найбільше поширення в 90-і роки ХХ ст. [44]. Зазвичай воно використовується для позначення глобального ринку, в якому фінансові трансакції є миттєвими, охоплюючими весь світ, і в якому транснаціональний бізнес не тільки продає свою продукцію у всьому світі, але також розміщує в тих чи інших країнах частину свого виробництва [45].

Глобалізація економіки повинна призвести до зменшення незалежності національних господарських систем й, таким чином, послабленню держав. Вона торкається, в першу чергу, способу життя людей й того, як вони займаються справами.

О.Суша (Suša) розкриває вельми суперечливий характер глобалізаційних процесів та ідентифікує ризики, які вони містять [46, с.350]. Дехто з дослідників вважає ці ризики майже фатальними. Наприклад, М. Найм (Naím) – шеф-редактор впливового американського видання «Foreign Policy» навіть склав «чорну книгу» глобалізації [47].

Виділяють кілька основних моментів глобалізації.

Техніко-економічний аспект пов'язаний найперше з технологіями, такими, як авіація чи телефон, що зробили світ «меншим» за посередництва швидких загальносвітових комунікацій та обміну, а також соціальними ін-

⁵ Аналітичний огляд цієї теорії дав Т.Холл (Hall) [41, р. 923-929].

ститутами, що роблять можливим таку взаємодію. Новий технологічний прорив, що стимулюватиме процеси глобалізації, за прогнозами вчених, очікується в ХХІ столітті. Це зокрема:

- 1) портативні інформаційно-комунікаційні пристрої;
- 2) інтелектуальні мобільні роботи та системи;
- 3) масова інтернет- «персоналізація» товарів та послуг;
- 4) поширення стилю життя «в телепросторі» - інтернет-робота, навчання, покупки, продажі, бізнес-процеси тощо;
- 5) поява «віртуальних секретарів та помічників» - інтелектуального «софту» високого рівня;
- 6) комп'ютеризоване та персоніфіковане медичне обслуговування;
- 7) «прецизійне» (комп'ютерно-кероване) сільське господарство;
- 8) альтернативні джерела енергії, енергозбереження та «чисті технології»;
- 9) генетично модифіковані організми [48].

На думку Валлерстайна, розвиток світової капіталістичної економіки має наслідком нерівний поділ світу на центр, периферію та напівпериферію. Центральні держави – Сполучені Штати та Японія – багаті та домінують; периферійні держави, такі, як Заір і Бангладеш, - бідні та експлуатуються центром; напівпериферійні держави, наприклад Бразилія чи Китай, - знаходяться між центром та периферією і виступають в якості посередника.

Політичний напрям у трактуваннях глобалізації досить різноманітний. Скажімо, в теоріях інтеграції підкреслюється важлива роль у глобалізаційних процесах суб'єктивного фактора, зокрема політичної волі й політичних інститутів [49]. Школа «світової політики» робить акцент на тому, що в умовах глобалізації такі важливі ідеї, як розвиток, права людини, громадянська позиція, рівність і свобода стають світовими стандартами. Інші дослідники дискутують про те, чи є «новий світовий політичний порядок» якісно відмінним від старої державної системи [50].⁶

Культурологічний підхід до глобалізації фокусує увагу на різноманітних факторах, зокрема «маргіналізації людини». Теорію «маргіналізації» запропонував американський соціолог Р.Парк (Park) [52]. Ця теорія виходить з того, що в сучасному світі зникла визначеність місць, рухливість стала універсальним феноменом. Пересування, порівняно з більш ранніми епохами, настільки стрімкі, що час стає величиною дуже малою, й нею можна нехтувати, а звичні кордони виявляються лише незначними перешкодами. Розподільчі лінії втрачають чіткість, однозначність і постійність, а разом з цим дедалі складніше бути «по той» чи «по цей» бік кордону, зростає вірогідність опинитися між кордонами, в проміжковому – маргінальному становищі. Людина стає «чужаком» на тлі цих «диффузних форм соціальності», що не

⁶ Докладніше про моделі сучасного світопорядку йдеться в дослідженні П.Барші (Pavel Barša) [51].

мають постійних кордонів та правил. Г.Зіммель (Simmel) зробив «соціологію чужака» частиною соціології простору [53].

Важливими об'єктами культурології глобалізації є й такі соціальні рухи, як фемінізм і рух на захист навколишнього середовища, а також засоби масової інформації (особливо телебачення та кінематограф), туризм, популярна культура. Аналізуються культурні моделі, такі, як етнос, індивід, нація, традиції. Глобальне поширення отримала ідея, що релігії можуть бути важливим ідентифікуючим фактором різних культурних груп, а також стають потужним націоналістичним символом: протестанти і римо-католики в Ірландії, сікхи в Пенджабі, іудеї в Ізраїлі, хінді і буддисти в Шри-Ланці, протестантський фундаменталізм у Сполучених Штатах, мусульмани в Чечні, шиїти і мусульмани в Ірані. Нерідко, такі рухи називають фундаменталістськими.

І прихильники теорії світової системи, й дослідники різних сторін глобалізації підкреслюють прямий чи опосередкований вплив процесів, що відбуваються в світі, на існуючі кордони. Так, відомий фінський вчений Ансі Паасі (Paasi) у своєму вченні про виникнення та еволюцію територіальної ідентичності дійшов висновку, що формою «територіальної ідеології» та базисом державного будівництва є націоналізм. Націоналізм завжди передбачає боротьбу за території чи захист прав на неї. Відносини між державою та нацією, в свою чергу, детермінують еволюцію кордонів [54].

Серед систематизованих поглядів на природу феномена кордонів особливо виділяється теорія геополітики. Сам термін «геополітика» у багатьох викликає негативні асоціації, пов'язані з трагічними подіями історії людства в ХХ ст., про що ще буде йти мова. Але реінкарнація кордонів, що відбулася за минулі десятиліття, а разом з нею і реінкарнація геополітики, приводять до поступової «реабілітації» цього поняття.

Вчення про геополітику виникло в кінці ХІХ ст. Шведський вчений Йоганн Рудольф Келлен (Kjellen) увів в 1899 році в обіг поняття «геополітика» в праці «Держава як форма життя» [55]. У 1914 р. він визначив цей термін так: теорія держави як географічного організму або феномена в просторі. Пізніше це визначення розвивали К.Хаусхофер (Haushofer), Д.Уйтслі (Whittlesey), Е.Уолш (Walsh), С.Коген (Cohen), Г.О'Туатейл (O'Tuathail) та інші.

Сучасне розуміння геополітики, як правило, виходить з того, що цей феномен являє собою теорію міжнародної політики, що розглядає відносини між народами та розвиток світової політики як зумовлені територіальним простором, на якому вони відбуваються.

Залежно від пріоритетів у розвитку геополітики вчені виділяють чотири стадії: 1) геополітику «народу для імперіалістичної гегемонії»; 2) німецьку геополітику; 3) геополітику епохи холодної війни; 4) геополітику після холодної війни [56, р.6200].

Першу стадію розвитку геополітики пов'язують з родоначальником політичної географії Фрідріхом Ратцелем (Ratzel). Саме цей німецький при-

родничник вперше систематично аналізував простір та місцеположення при порівняльному аналізі держав, саме він заклав основні ідеї географічного детермінізму. Основні постулати Ратцеля, підхоплені пізніше його послідовниками, зводилися до наступного.

Народи потребують достатньо простору для свого існування, тому завоювання та утримання просторового ресурсу - головні серед їх життєвих інтересів. Але простір обмежений і за своєю суттю статичний, у той час як народи та створені ними держави у зв'язку зі збільшенням кількості жителів динамічні. Це неминуче породжує боротьбу за простір, що знаходить вираження в спорах, конфліктах та війнах [57]. Саме Ратцель вперше використав термін «життєвий простір» («lebensraum»).

Теорія Ратцеля була використана в якості «наукового обґрунтування» для економічного та військового піднесення Німеччини другої половини ХІХ ст. та її територіальних претензій до сусідів.

Яскравим представником першої стадії розвитку геополітичних поглядів є британський географ Г.Мекіндер (Mackinder) (1861-1947). У своїй знаменитій доповіді «Географічний центр історії» («Geographical Pivot of History»), виголошеній на засіданні Королівського географічного товариства в Лондоні в 1904 році, він виклав концепцію геополітичних «островів». На його думку, велика територія, що охоплює Європу, Азію та Африку, - це «великий острів», а всі інші території є її сателітами. В середині «великого острова» - ядро (Heartland) світу: територія від Німеччини до Китаю, а також від Гімалаїв до Арктики. Хто володіє цим ядром, пануватиме над великим островом, а хто панує над великим островом, буде панувати над цілим світом.

Саме до оволодіння «ядром» світу закликали в 20-30-і роки ХХ ст. Гітлера німецькі ідеологи, діяльність яких становила другу стадію розвитку геополітики. Серед них особливо виділявся генерал Хаусхофер, який написав в 1927 році книгу «Кордони в їх географічному та політичному значенні» («Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung»). Перебуваючи в дружних відносинах з Рудольфом Гессом (Hess) – дуже близьким в 1923-1938 рр. до Гітлера (Hitler) нацистським керівником – він зробив чимало для того, щоб у книзі Гітлера «Моя боротьба» («Mein Kampf») були обґрунтовані фашистські доктрини «Кров та земля» («Blut und Boden»), «Раси та простір» («Rasse und Raum»), «Життєвий простір».

Третя стадія розвитку геополітики пов'язана з періодом холодної війни. Результати Другої світової війни знову збудили інтерес західних істориків та політологів до геополітики. У Західній Німеччині було навіть відновлено видання сумнозвісного хаусхоферівського «Журналу з геополітики» («Zeitschrift für Geopolitik»), зміст якого, однак, був позбавлений колишньої одіозності [58].

Післявоєнний період був періодом жорсткої, іноді на межі зіткнення, конфронтації Заходу і Сходу. Масштаби її зросли зі створенням військово-політичних союзів: НАТО та Варшавського договору. Протистояння охопило

практично весь світ. За цих умов активно культивувалася геополітична «теорія доміно», що була покликана забезпечити досягнення військово-політичних цілей у різних регіонах: від Індокитаю до острова Куба.

Падіння Берлінської стіни та розпад Радянського Союзу призвів до суттєвих змін геополітичних концепцій. Після довгих років осмислення біполярного світу настав час давати відповіді на виклики моноцентризму.

Відповіді ці були різними. Наприклад, у середині 90-х років минулого століття Роберт Каплан (Kaplan) обґрунтував «теорію хаосу». Виходячи з того, що світ розділений на багату Північ та бідний Південь, автор прогнозує, що останній, зокрема Африка, буде джерелом анархії та різноманітних бід [59, p.6204].

Все ж домінуючим напрямом геополітичних розробок було осмислення в тій чи іншій формі американського гегемонізму. Одним із найбільш відвертих adeptів особливої ролі США у світі є Збігнев Бжезінський (Brzezinski). Він закликає Америку взяти під контроль три частини «євроазійської шахівниці»: Захід – Європу; Південь – Середній Схід та Центральну Азію; Схід – Китай та Японію. Ослаблення Росії повинно бути перманентним, щоб попередити встановлення нею контролю над «ближнім зарубіжжям», включно з Китаєм та Іраном [59].

Дедалі більше уваги вчені звертають на альтернативні американській гегемонії центри світового розвитку, зокрема мусульманський світ. Найбільш резонансна концепція багатополярності сучасного суспільства викладена в праці Самюеля Хантингтона (Huntington) «Захід та інші» («The West and the Rest»). Його головна теза полягає в тому, що фундаментальним джерелом конфліктів у світі є не економічні чи політичні протиріччя між державами та народами, а культурні відмінності між західною, конфуціанською, японською, ісламською, православною та латиноамериканською цивілізаціями [59].

Поряд з глобальними геополітичними доктринами сьогодні ведуться численні прикладні, операціональні геополітичні розробки. У зв'язку з цим сформувався окремий теоретичний підхід, що отримав назву «критична геополітика». Остання, за висновком її засновника Г.Тоула (Toal) [60, p.12], розрізняє два рівні геополітики: високий і низький. Високий рівень має теоретичний характер і забезпечує опрацювання загальних концепцій (світового порядку, структури міжнародних відносин і т.д.). «Низька» геополітика є набором геополітичних понять, символів та іміджів у засобах масової інформації, рекламі, кіно, політичній карикатурі тощо [61].

Соціологічне знання про геополітику систематизується. Так, наприклад, у деяких університетах підготовлений і викладається навчальний курс «Соціологія геополітики» [62, s.1365, 1165].

Є в теоретичній рефлексії кордонів та геополітиці проблема, яка викликає найбільший інтерес. Це – проблема безпеки [63, p. 621]. Як уже зазначалося, у транскордонну взаємодію суб'єкти вступають з «роздвоєним», супер-

ечливим бажанням: з одного боку, використати на свою користь «капітал», переваги комунікації з закордонними партнерами, з іншого – вберегтися від ризиків і загроз, що вона неминуче з собою несе.

Саме поняття безпеки дослідниками інтерпретується по-різному. В найбільш загальному розумінні воно розглядається як збереження життєзабезпечуючих систем і відсутність загроз життю людей та їх діяльності [64, с.15]. Спеціалісти відзначають, що сьогодні безпека дедалі більше використовується не тільки як чисто військовий термін, хоча він, безумовно, найперше включає в себе і протидію тероризму, і зміцнення зовнішніх кордонів, і підтримання в належній боєздатності армії. Безпека часто отримує соціальний «вимір» (є навіть термін «соціальна безпека» - «social security», яким позначається стан захищеності від щоденних ризиків та загроз). До соціальних аспектів безпеки відносять злочинність, екологію, епідемії, наркоманію, а також міжетнічні відносини. Отже, безпека стала дуже об'ємним поняттям, що охоплює багато соціальних, економічних, політичних та інших процесів [64, с.14-15].

Що стосується проблематики транскордонних процесів, то особлива увага звертається на ту обставину, що безпека кордонів – поняття конкретно-історичне. Скажімо, у Фінляндії, незважаючи на конфлікти в минулому, кордон із Швецією сприймається загалом позитивно. Прикордонні відносини ж з Росією нерідко розцінюються як джерело нелегальної міграції, криміналітету та інших загроз. У самій же Росії подібним чином розглядається прикордоння з деякими сусідніми країнами, скажімо, з Казахстаном, звідки очікуються такі загрози, як контрабанда наркотиків, мусульманський фундаменталізм, нелегальна міграція з Афганістану та з усієї Центральної Азії. У свою чергу, в значній частині політичної еліти і титульної нації Казахстану є побоювання того, що транскордонні відносини з Росією можуть активізувати ірредентичні настрої в частині регіонів держави.

В літературі виділяють традиціоналістські та постмодерністські погляди на безпеку кордонів [64, с.15].

Традиціоналістське розуміння безпеки кордонів має кілька аспектів.

По-перше, прикордоння повинно убезпечити від потенційного ворога. Для цього тут концентруються військові частини та вводиться особливий режим, основним пріоритетом якого є забезпечення ефективної відсічі можливої агресії.

По-друге, у прикордонній зоні встановлюється суворий контроль за транскордонними потоками. Цей контроль здійснюється спеціальними підрозділами на самому кордоні та в прикордонні.

По-третє, однією з особливостей традиціоналістського підходу до безпеки кордонів є спроби державних інституцій прогнозувати та нейтралізувати можливі проблеми в прикордонні.

По-четверте, розуміння кордону як рубежу безпеки впливає з функції захисту держави в цілому. Воно ґрунтується на тому, що захист інтересів прикордонних регіонів подібний до захисту інтересів загальнодержавних.

Геоeкономіка в цьому разі підпорядковується геополітиці. З одного боку, політичні лідери можуть кваліфікувати ту чи іншу проблему прикордоння як загальнодержавну геополітичну проблему і загрозу національній безпеці. Скажімо, значні інвестиції сусідньої держави інколи кваліфікуються як економічна основа сепаратистського руху в прикордонні. З іншого боку, можуть бути спроби пояснення певних труднощів неадекватністю потребам сьогодення існуючого статусу прикордонного регіону (в першу чергу наявністю чи відсутністю у нього тих чи інших повноважень). Наприклад, можна легко пояснити проблеми розвитку тієї чи іншої галузі економіки прикордоння занадто великою відкритістю кордонів і розвитком прикордонної торгівлі.

Що стосується постмодерністських трактувань безпеки кордонів, то вони теж досить різноманітні. Спільним знаменником їх є точка зору, що за умов інтенсифікації міжнародних відносин традиційні функції прикордонних регіонів, у тому числі і в сфері безпеки, суттєво змінилися. Прикордонні регіони повинні стати локомотивами економічного зростання та інноваційними центрами держави. Це досягається шляхом створення транскордонних систем, таких, як промислові парки, спеціальні економічні зони, різноманітні спільні проекти тощо. В результаті долаються рудиментні явища історії та стереотипи (як це було, скажімо, між Францією та Німеччиною).

На основі вказаного спільного знаменника змінюється і розуміння загроз національній та регіональній безпеці.

По-перше, утверджується переконання, що на нові виклики недостатньо відповідати тільки військовою силою, поліцією чи воєнізованими формуваннями. Про це свідчить хоча б той факт, що, незважаючи на зусилля потужних армій, адекватних результатів у боротьбі з нелегальною міграцією, міжнародним тероризмом, незаконним обігом наркотиків та зброї на сьогодні, на жаль, немає.

По-друге, спроби взяти під контроль зростаючі транскордонні потоки тільки старими методами, пов'язаними з посиленням бар'єрної функції кордонів, є недостатньо ефективними, більше того, вони є шкідливими для суспільства та економіки. Адже тісна співпраця сусідніх держав, що ґрунтується на спільності інтересів та потреб, демілітаризація прикордонних ареалів і відкриті кордони якраз і можуть дати потрібні результати в царині безпеки.

По-третє, відповідно до постмодерністського підходу до питань безпеки уряди повинні внести свою частку в розвиток транскордонного співробітництва на локальному рівні. Центральні органи влади не можуть більше ігнорувати специфічні регіональні інтереси чи створювати на шляху їх реалізації в процесі транскордонного співробітництва перешкоди. Таким чином, безпека кордонів отримує свій регіональний вимір.

По-четверте, вироблено нове розуміння захисту кордонів. У зв'язку з інтенсифікацією транскордонних процесів і дедалі більшим розгортанням їх у глибині територій держав (міжнародні аеропорти, вільні економічні зони

тощо) боротьба з явищами, що становлять загрозу безпеці кордону, повинна вестися на всій території країни.

По-п'яте, питаннями безпеки кордонів сьогодні повинна опікуватися не тільки держава, але й місцеві органи влади та міжнародні організації, інші суб'єкти суспільного життя [65, с.5-14].

Світовий досвід концептуального осмислення транскордонної безпеки аналізує А. Макаричев [66, с.15-16]. Робить він це через призму сучасних теорій міжнародних відносин. Дослідник вважає за доцільне виділити в теоретичній рефлексії проблем безпеки кордонів такі напрями: політичний реалізм; теорія раціонального вибору; нова інституційна теорія; функціоналізм і неофункціоналізм; транснаціоналізм; глобалізм; школа мирних досліджень; конструктивізм; постмодернізм; неомарксизм та «нові ліви».

Реалізм є, на думку дослідника, однією із найстаріших шкіл зовнішньополітичного аналізу. Він розглядає міжнародну систему як «анархічну», таку, в якій визначальне значення мають егоїстичні інтереси держави. Ця школа, як і пізніший неореалізм, спирається на тезу про те, що світ перебуває в стані вічної боротьби за глобальну гегемонію. При цьому проблеми транскордонної безпеки є відповіддю на зовнішні загрози. Скажімо, європейська інтеграція з цієї точки зору може розглядатися як реакція на післявоєнні американські та радянські амбіції. Нові форми територіальної спільності є способом збалансування тієї чи іншої гегемонії. Згідно з положеннями реалізму слабкі держави приречені групуватися проти своїх потенційних конкурентів. В іншому разі вони будуть грати в міжнародних відносинах підлеглу роль.

Як стверджує Макаричев, логіка реалізму проглядається в позиції федерального центру Росії щодо прикордонних проблем. Ця логіка неминуче приводить до домінування у сфері транскордонного співробітництва питань «високої політики», гальмування федеральним центром процесу «субнаціонального регіонального будівництва». Дехто з дипломатичних чиновників вважає, що зростання транскордонних обмінів веде до деформування міжнародних відносин Росії, не завжди виправданому зростанню кількості їх акторів, нагнітання настроїв регіонального егоїзму на шкоду федеративній солідарності.

В цілому концепція, витримана в дусі *Realpolitik*, розглядає проблему безпеки кордонів в «жорсткій» площині. Однак чеченська війна й події 11 вересня 2001 року продемонстрували умовність поділу факторів безпеки на «м'які» та «жорсткі». Терористична і злочинна діяльність, які завжди належали до «м'яких» факторів, сьогодні перейшли в розряд «жорстких». Тому, напевне, варто повернутися до концепції неподільної безпеки, всі складові частини якої взаємопов'язані.

Теорія раціонального вибору багато в чому схожа на парадигму політичного реалізму. Однак якщо реалізм вважає головними акторами державні структури, то «раціоналісти» в такій ролі бачать індивідів. Стверджується, що ви-

рішення всіх політичних питань, у тому числі й тих, що пов'язані з безпекою кордонів, слід віддати на відкуп раціональним професіоналам. Саме вони виберуть той варіант дій, який приведе до оптимального результату з точки зору співвідношення витрат та кінцевого результату.

Сам Макаричев доволі скептично ставиться до постулатів цієї теорії, бо вважає, що політика ніколи і в жодній країні не розгорталася за сценарієм «раціональної моделі». Однак як до ідеального образу до неї слід прагнути.

Відповідно до *нової інституційної теорії* «анархія», про яку кажуть реалісти, може бути виправлена за допомоги сильних та ефективних інститутів, які, в тому числі, можуть стати своєрідними каркасами для різноманітних транскордонних альянсів. Інституціоналісти розглядають кордони зокрема через призму економічних відносин (наприклад, при аналізі маршрутів та технологічних ланцюжків транспортування нафти).

Функціоналізм та нефункціоналізм виходить з того, що кордони – це свого роду «інструменти інтеграції», якими слід користуватися залежно від ситуації. Для успішного розвитку транскордонної інтеграції (та вирішення проблем безпеки кордонів), з точки зору прихильників зазначеної школи, слід домогтися зростання ролі так званих функціональних організацій, побудованих на неполітичній, технічній основі. Адже саме неполітизовані експерти значно більшою мірою можуть забезпечити створення і поширення (розгалуження) функціональних зв'язків, які в кінцевому рахунку зроблять конфлікти між державами невігідними.

Згідно з *теорією транснаціоналізму* міжнародні відносини слід сприймати не тільки як взаємодію держав, але й недержавних інституцій. Транснаціоналісти вважають, що, з огляду на раціональність ухвалюваних рішень, держави часто програють недержавним акторам. Найважливішим є те, що дедалі більший спектр взаємодій між суспільствами не піддається державному регулюванню, і це повною мірою стосується й транскордонних обмінів. Недержавні актори прагнуть експансії своєї діяльності. Свідченнями співробітництва «понад кордонами» є торгівля, «народна дипломатія», транспортні мережі, туризм. Все це слід враховувати при вирішенні проблем, пов'язаних з безпекою кордонів.

Складовою частиною загальної *концепції глобалізму* є течія, відома як «всесвітній федералізм». Представники цієї течії стверджують, що світ поступово, але неухильно рухається в бік утворення єдиного світового співтовариства, яке ґрунтується на спільних етичних нормах, політичних та економічних принципах. Тому, відштовхуючись від тези про «неадекватність кордонів», пропонується посилити регулювання світових технологічних, соціальних та інших (в тому числі і безпекових) процесів з боку інститутів, які можна розглядати як прообраз «всесвітнього уряду».

Саме в рамках школи *мирних досліджень* («peace research») відбулася зміна парадигми, тобто перехід від розгляду безпеки переважно в дипломатич-

ному та геополітичних контекстах до субнаціонального рівня (про що вже йшлося). Це вивело проблематику ризиків та загроз за традиційні геополітичні рамки, пов'язані з військовим протистоянням та зовнішньополітичними амбіціями. Таким чином, *мирні дослідження* звертають увагу на глибоке соціальне коріння явища безпеки. Це й мовна політика, і міжнаціональні відносини. Це також стан зовнішніх кордонів, транспортної інфраструктури, рівень злочинності й ступінь поширення корупції. На стан безпеки впливають численні соціальні інститути: церкви, фінансово-промислові групи, різні неурядові організації.

Сучасне розуміння безпеки в школі мирних досліджень тісно пов'язане з формуванням так званих «спільнот безпеки» («security communities»), в тому числі побудованих за територіальним принципом. В Англії, Данії, Швеції, Норвегії та інших країнах отримав поширення також термін «секуризація» («securitization»), що означає опис конструйованої природи феномена безпеки. Важливість секуризації в тому, що вона дає більший, ніж традиційні теорії, простір для участі незалежних експертів та неурядових організацій у дебатах з питань безпеки та позбавляє державу монополії в цій сфері.

Школа конструктивізму наголошує на тому, що процес «регіоналбудівництва», в тому числі й безпечна транскордонна взаємодія, неможливий без інтелектуальної складової. Провідниками цього процесу конструктивісти вважають «інтелектуалів дії», тобто експертів, які прагнуть конвертувати свої знання в політичний вплив. Наукова еліта розглядається конструктивістами в якості протипази офіційній владі, для більш глибокого розуміння суті процесів територіальної динаміки, в тому числі тих, що безпосередньо визначають рівень безпеки кордонів. З цією метою створюються регіональні політико-академічні комплекси, які, в свою чергу, входять у міжнародні «мережі» та інформаційні «потoki».

Представники *постмодернізму* вважають, що багато існуючих спільнот людей (політичних, релігійних, культурних, етнічних, професійних) діють у масштабах, що перевищують розміри навіть найбільших державних утворень. Тому політичні та юридичні кордони держав-націй (або «якобінських держав») дедалі менше відповідають сформованим моделям та зразкам організації життя груп людей. Звідси – поширення позарегіональних, позадержавних і позатериторіальних форм самоструктурування політичних, економічних, соціальних, культурних, етноконфесійних та інших процесів. Варта уваги думка Джозефа Каміллери (Camilleri), який зауважив: «Ми живемо в період переходу до нової форми громадянського суспільства, де немає чітко позначених кордонів, що базуються на принципі національної ідентичності» [65, р.35]. Все це потрібно враховувати при плануванні та реалізації безпекових проєктів у сфері транскордонних процесів.

Останнім напрямом, що ідентифікується Макаричевим у теоретичній рефлексії проблем безпеки кордонів, є *неомарксизм та «нові ліви»*. Неомарк-

системи, зокрема, констатують, що в глобальному масштабі експансія транснаціонального капіталу призвела до «виникнення квазі-державної інфраструктури неформальних зв'язків між елітами у вигляді Більдерберзького клубу, Трьохсторонньої комісії і т.д. Всі ці неформальні утворення ставлять під сумнів значення національних кордонів. Крім того, констатуючи кризу сучасних концепцій розвитку капіталістичного суспільства, прихильники неомарксизму звертають увагу на розвиток неолібералізму як новітньої форми «режиму контролю», в тому числі і в питаннях функціонування кордонів [66, с.15-16].

Як у реальному житті транскордонні процеси багато в чому залежать від збройних конфліктів, так і теорії суспільства соціологія кордонів тісно пов'язана з соціологією війн. У різноманітних трактуваннях феномена війни виділяють релігійні, натуралістичні, психологічні, технократичні та інші концепції. При цьому досліджуються значення, історія, типи, причини і наслідки війн [67, с.1166].

Однією з перших спроб теоретичного осмислення процесів війни, мабуть, були «Закони Ману» VI ст. до н.е. – давньоіндійський збірник настанов з ідеології брахманізму. Пізніше подібні спроби здійснювалися в V ст. до н.е. в Давній Греції та Давньому Китаї. Як правило, війни трактувалися як природне явище. Давньогрецький мислитель Платон (427-347 рр. до н.е.) стверджував, що війни – це природний і вічний стан людства, бо вони дають рабів, без яких суспільство існувати не може. Аналогічно Арістотель (384-322 рр. до н.е.) розглядав мистецтво ведення війни як мистецтво придбання рабів. Геракліт Ефеський (близько 544 – 483 рр.) вважав війну добром, бо у ній виживають більш сильні та мужні. «Війна – стверджував він – батько всього та всього цар; одним вона визначила бути богами, іншим – людьми; одних вона зробила рабами, інших – вільними» [68, с.46].

Від цих трактувань суттєво відрізняються погляди інших представників рабовласницької демократії: Демокріта (460-370 рр. до н.е.), Епікура (341-270 рр. до н.е.), Тіта Лукреція Кара (Titus Lucretius Carus, 99-55 рр. до н.е.). Вони вважали, що війни виникли з формуванням суспільства. Зокрема, Тіт Лукрецій Кар зазначав, що війн не було, й під військові знамена не кликали тисячі людей, поки люди залишалися дикими [69].

В епоху Середньовіччя свій внесок у трактування феномена війни внесла й пануюча християнська релігія. Один з її ідеологів – А.Августин (Augustinus, 354-430) визнавав війну необхідним злом, без якого не може бути християнського миру та справедливості. Війна потрібна для подолання «божественним царством» «царства грішного». Проте вже пізніше, на початку II тисячоліття, італійський філософ Марсілій Падуанський (Marsilius) у книзі «Захисник миру» мав сміливість стверджувати, що серед головних причин, які порушують мир та породжують війни, є непомірні зазіхання римських єпископів.

У часи раннього буржуазного суспільства явище війни дедалі більше «заземлюється», втрачає божественний ореол. До прикладу, англійський фі-

лософ Томас Гоббс (Hobbes, 1588-1679) шукав першоджерела війни і знаходив їх у власній природі людини. Він виділяв три головні причини війн, які породжує людська натура: «по-перше, суперництво; по-друге, недовіру; по-третє, прагнення прославитися» [70, с.151]. Перша причина, - зазначав автор, - примушує нападати одне на одного із метою здобичі, друга – з метою власної безпеки, а третя – з мотивів честі. Люди, що керуються першою причиною, застосовують насилля, щоб стати господарями інших людей, їх жінок, дітей та худоби; люди, що керуються другою причиною, використовують насилля з метою самозахисту; третя ж категорія людей застосовує насилля через дрібниці, як-то слова, посмішки, через незгоду з думкою та інших проявів неповаги [71, с.152].

Видатний німецький мислитель Г. Лейбніц (1646-1716) вважав, що війни є неминучими. В його розумінні коріння війн лежить у неподоланій ворожості людей; правителі грають долями світу, як картами; мирні угоди – не більш як тимчасові перемир'я, а вічний мир можливий тільки на кладовищі.

Важливі ідеї щодо сутності війни вніс легендарний французький просвітителі Ж.Руссо (Rousseau, 1712-1778). Однією з найважливіших причин війни він вважав майнову нерівність у суспільстві, прагнення людини до накопичення власності [71, с.565-567]. Це прагнення він пов'язував із природою людини.

У розумінні П.Гольбаха (Holbach, 1723-1789) війни спонукаються ідейними орієнтаціями та психічним станом людей. Так, він стверджував, що надлишок їдкості в жовчі фанатика, гаряча кров завойовника, погане перетравлювання їжі в монарха, забаганки якоїсь жінки можуть стати достатніми підставами для війни [72, с.260].

Окремий напрям у трактуванні генеалогії війн становлять погляди мислителів, яких прийнято відносити до соціалістів-утопістів. Скажімо, вождь англійських дігтерів Дж. Уїнстеллі (Winstanlay, 1609-1652) був переконаний, що причини війн приховані у приватній власності [73, с.203]. Інші представники цього напрямку: Сен-Сімон (Saint-Simon, 1760-1825), Р.Оуен (Owen, 1771-1858), Ш.Фур'є (Fourier, 1772-1837) відстоювали ідеї, що приватна власність є постійною причиною війн, призводить до суперництва не тільки людей, але й держав, коаліцій країн, втягує їх у війни [74, с.9-10].

Про нерозривний зв'язок війни й політики вперше стверджував Г.Гегель (1770-1831). Він писав: «Військами користувалися для досягнення особливих цілей політики...» [75, с.291]. Цю ідею пізніше всіляко обґрунтував один із класиків теорії війни – німецький генерал К. фон Клаузевіц (Clausewitz, 1780-1831). Він, зокрема, зазначав: «Війна є ...продовження політики іншими засобами ... Війна є не тільки політичний акт, але й справжнє знаряддя політики, продовження їх іншими засобами. Те, що залишається в ній особливого, стосується тільки особливості її засобів» [76, с.43]. К. Клаузевіц вважав, що війна – це насилля, яке використовується для того, щоб примусити противника

підкоритися своїй волі [76, s.17]. Інший теоретик С.Р.Штайнметц (Steinmetz) був переконаний, що війна ніколи не зникне з людської історії [77, s.19].

Значну увагу дослідженню феномена війни, особливо Першої світової, свого часу приділяв і один із фундаторів Чехословацької Республіки, її прем'єр-міністр Е. Бенеш (Beneš). Свій погляд на цю проблему він виклав у роботі «Війна та культура» [78]. Важливою для розуміння природи військових конфліктів, особливо в ранніх суспільствах, є дослідження М.Дейві (Davie) «Еволюція війни», що з'явилося в кінці 20-х років минулого століття. Автор на підставі етнологічних та історичних досліджень у Меланезії доходить шокуючого висновку, що на початкових етапах розвитку людського суспільства однією з реальних причин війн був канібалізм [79, p.67].

Проблемам генеалогії причин війн прив'язано і чимало сучасних досліджень [Див., зокрема: 80].

Як зазначає бригадний генерал армії США В.Кутс (Couts) у фундаментальній роботі з дослідження теорії війни, не викликає сумніву, що «війна є конституційним елементом історії людства» [81, p.15]. Разом з тим, як підкреслює інший американський дослідник Р.Бенедікт (Benedict), у примітивних суспільствах цей елемент культури був відсутній. При цьому він посиляється на спостереження за племенами ескімосів та індіанців Каліфорнії, які знали, що таке насилля і що таке вбивство людини, але про війну як *організоване й цілеспрямоване насилля* уявлення не мали [82, p.27-29].

З моральної та правової точки зору війни оцінюють як справедливі і несправедливі, оборонні та наступальні. Ще Платон (Plato) апелював до цих понять. Як ідеолог рабовласництва, він обґрунтовував законність війн, що мали за мету закабалення інших народів («варварів»), а також придушення повстань рабів. Він також прославляв тих, хто брав участь у «набільш величній війні» - війні зовнішній [83, с.23]. Критерієм справедливості війни в Арістотеля є відповідність останньої інтересам рабовласницької держави, що викладені в законах.

З утвердженням християнства поняття справедливої і законної війни отримало релігійне тлумачення. Августин і Фома Аквінський (Thomas Aquinas, 1225-1274) стверджували, що війни в ім'я віри, в ім'я католицизму – це продукт божої благодаті, бо породжені вони освяченими церквою «законними причинами», ведуться «законною владою» і мають на меті «законні цілі». Таке обґрунтування найперше обслуговувало хрестові та місіонерські походи.

За часів раннього капіталізму справедливими стали вважати війни, що були спрямовані на утвердження буржуазних відносин. Скажімо, Гегель вважав необхідними і справедливими війни Німеччини з метою захоплення сусідніх, слабших держав. Більше того, він вважав, що війна виконує важливі функції з санації суспільства. Високе значення війни, вказував Гегель, полягає в тому, що завдяки їй зберігається моральне здоров'я народів. При цьому він використав порівняння: схоже на те, як рух вітрів не дозволяє озеру загнивати, що з ним неминуче відбулося б за тривалої відсутності вітру, так і війна

захищає народи від гниття, яке неминуче стало б результатом тривалого, а тим більш вічного миру [84, с.344]. Ф.Бекон (1561-1626) всіляко підтримував колоніальну експансію Великобританії. Народ, переконував він, не може розвивати своє багатство інакше, як за рахунок іншого народу.

Проте за цих часів стали висуватися і більш об'єктивні підходи до оцінки справедливості та законності війн. Так, Гольбах вважав виправданою тільки ту війну, що ведеться з метою оборони. Війна, стверджував він, є справедливою та неминучою тільки в тому випадку, якщо її ведуть, щоб відбити напад несправедливого загарбника, вгамувати лють якоїсь позбавленої розуму нації [85, с.459]. Аналогічно німецький філософ І.Кант (1724-1804) вважав природним союз держав для відсічі іншій державі, що виступає з несправедливими зазіханнями [86, с.189].

Як бачимо, проблема справедливих та несправедливих війн (як і війн визвольних та загарбницьких) є багато в чому релятивною, інколи схоластичною і навіть спекулятивною, оскільки критерії їх визначення багато в чому суб'єктивні і мають історичний характер. При з'ясуванні причин виникнення тієї чи іншої війни кожна із сторін, як правило, тлумачить подію по-своєму. Крім того, життя показує, що з часом зі з'ясуванням тих чи інших історичних обставин і отриманням додаткової інформації може змінюватися й інтерпретація події. Це інколи породжує оцінки за формулою «винні всі». Підтвердженням цьому є епізод з роботи Парламентської Асамблеї Ради Європи. Під час обговорення питання російсько-грузинського збройного конфлікту 2008 року доповідач Андреас Гросс (Groß) зі Швейцарії зазначив, що розв'язання війни – це удар в серце Європи. Водночас він висловив переконання, що у війни немає невинних. «Ви не можете пережити війну з чистими руками. Немає невинних у війні» [87].

За критерієм масштабності виділяють війни локальні або світові, між двома державами чи коаліціями, короткострокові чи тривалі. На основі використання озброєнь війни кваліфікують як обмежені чи тотальні, із застосуванням звичайних озброєнь чи зброї масового знищення. Виділяють також війни статичні та динамічні. Коли кажуть про цілеспрямовану маніпуляцію громадською думкою та свідому дезінформацію противника, використовуються поняття ідеологічної та психологічної війни.

Останнім часом з'явилася специфічна форма військового протистояння, яку, на думку автора, можна назвати явищем "геополітичного бумерангу".

Це явище характерне для останніх десятиліть і пов'язане з дією двох основних факторів. По-перше, глобалізаційними процесами, найперше можливостями подолання великих просторів людьми та інформацією (навіть значною їх кількістю) за короткий час завдяки прогресу в транспортно-інформаційній сфері (сучасна авіація, швидкісні види наземного транспорту, світова телефонна і телевізійна мережа, інтернет і т.п.). По-друге, новітніми розробками в системах озброєнь (портативні атомні установки, засоби ло-

кальної хімічної, біологічної атаки, потужні вибухові міні - пристрої, інтернет-війни і т.п.).

Це означає, що певна геополітична дія в будь-якому віддаленому куточку світу гіпотетично може мати зворотню реакцію на території держави, яка спричинила таку дію.

Явище «геополітичного бумерангу» слід віднести до нових викликів і загроз, найперше таких, як міжнародний тероризм.

Відколи існують війни, існує також *антивоєнна ідеологія і культура*. В основі їх ідея та переконання, що війни спричиняють трагедії безмежної кількості людей і є справжньою соціальною чумою. Полум'яний проповідник миру середньовічний філософ Еразм Роттердармський (Erasmus) з гіркотою констатував: «Кажуть, що війна – основа і джерело усіх славетних подвигів. А тим часом що може бути безглуздіше за неї...Адже війна приносить обом супротивникам більше шкоди, ніж зиску...Для вельми славної справи – війни – філософи ... взагалі не годяться. Тут потрібні лайдаки, звідники, розбишаки, бандити, темні мужики, тупаки, боржники й подібні до них покидьки суспільства» [88, с.107]. У своєму поетичному антивоєнному маніфесті «Жалоба Миру, звідусіль вигнаного і повсюдно подоланого» (1517 р.) головний герой – Мир – оплакує свої біди і нарікає на безумство людей.

Автор американського національного бестселера «Війна – сила, що робить нас значимими» (“War Is a Force That Gives Us Meaning”) – книги про недавню війну на Балканах – Кріс Геджис (Hedges) після всього побаченого в кривавому конфлікті дійшов головного висновку. Цей висновок полягає в тому, що етнічні конфлікти сучасності, такі, як криваве протистояння сербів та мусульман, не є ніякими релігійними війнами. Не є вони і зіткненнями культур чи цивілізацій, або результатом накопичених здавна суперечностей. «Вони є штучними війнами, що породжені колапсом громадянського суспільства, супроводжуються страхом та параноєю і ведуться гангстерами, які піднялися зі дна суспільства і тероризують його...» [89, р.20].

“Dulce et decorum est Pro Patria mori” – «Приємно та почесно вмерти за батьківщину» - під цим шляхетним гаслом, сформульованим ще древніми римлянами, мільйони людей упродовж століть ішли на самопожертву, сповнені пафосом героїзму. Проте в яку б ряднину не загорталася війна (патріотизму, справедливості, помсти тощо), за змістом вона завжди була, є й буде актом вбивства людей, актом умиртвіння людиною собі подібних. Великий Лев Толстой в епопеї «Війна та мир» у розпачі зазначав, що під час французько-російського протиборства 1812 року мільйони людей, які зреклися своїх людських почуттів та свого розуму, повинні були йти на Схід із Заходу і вбивати собі подібних, цілком так, як кілька століть тому із Сходу на Захід йшли натовпи людей, вбиваючи собі подібних [90, с.7].

Антивоєнна ідеологія обґрунтовує тезу, що вбивство людей стало *різновидом соціальної діяльності «людини розумної»*, такої ж, як дітонародження,

виховання, однією з її професій, нарівні, приміром, з виробничою діяльністю, художньою творчістю тощо. Вбивати (в разі необхідності) інших людей *суспільство доручає елітній в фізичному сенсі своїй частині*. Перед іншими, *елітними в інтелектуальному плані верствами*, суспільство ставить завдання розроблення дедалі більш досконалих знарядь цього вбивства.

Звідси постійність війн, звідси вистраждані людством формули – «Тільки мертвий бачив закінчення війни» Платона та латинське “*Si vis pacem, para bellum*” («Хочеш миру, готуйся до війни»).

На жаль, антивоєнна ідеологія не має (та, мабуть, і мати не може) точної статистики військових конфліктів та їх жертв з часів Адама та Єви й до наших днів. Але навіть те, що задокументовано за тих чи інших часів, є справді вражаючим.

У масштабній і кровопролитній як на свій час битві при Каннах в 216 р. до н.е. – вирішальній події Пунічної війни між Римом та Карфагеном – загинуло 48 тис. римлян та 6 тис. карфагенців [91, с.19]. Перша світова війна (1914 -1918) забрала майже 10 млн. людських життів. У ході ж Другої світової війни (1939-1945) в армії всіх країн було мобілізовано 110 млн. чоловік, з яких загинуло 50 млн., а 35 млн. було поранено [92, с.353]. Після Другої світової війни внаслідок появи зброї масового знищення *досягнута історична межа війн*: це означає, що *третя світова війна може стати останньою в історії людства, бо призведе до його фізичного знищення*.

Проте, як зазначають прихильники антивоєнного руху, нерозсудливість людини часто не знає меж. Сьогодні добре відомо, що в розпалі конфронтаційних пристрастей наддержав на початку 60-х років минулого століття, під час так званої Карибської кризи людство знаходилося за крок від термоядерної війни. Війни, порівняно з якою біблійний всесвітній потоп міг би видатися незначним техногенним явищем. Не хочеться думати про те, що, можливо, були й інші подібні ситуації, про які пересічним громадянам просто нічого не відомо. Воістину, “*Quos vult perdere – demental*” – («Кого хоче згубити – позбавить розуму»).

Парною категорією «війни» є поняття «мир». У літературі воно, зокрема, визначається як «...життєві умови співіснування держав, характер відносин між народами та державами (коаліціями держав), що ґрунтуються на взаємному врахуванні національних інтересів, проведенні зовнішньої політики ненасильницькими методами, відсутності відкритих військових сутичок (збройної боротьби) та дотриманні взаємних договірних зобов'язань» [93].

Дослідники підкреслюють, що мир завжди був великим, але нетривалим святом для народів. За оцінками Р.Джексона (Jackson), після 1945 року на планеті було всього лише 26 мирних днів [94, р. 201].

В основу всієї діяльності зі збереження миру повинна бути покладена Концепція культури миру, розроблена ЮНЕСКО та схвалена ООН у кінці ХХ століття в якості загальносвітової програми з перспективою її втілення в

XXI столітті як усім світовим співтовариством, так і окремими регіональними об'єднаннями, країнами і народами.

1.4. Проблеми системної соціологічної рефлексії транскордонних процесів

Проведений аналіз парадигм розвитку транскордонних явищ свідчить про те, що проблеми кордонів викликають у соціуму значний пізнавальний інтерес. Наукове співтовариство має чималі досягнення в аналізі тих чи інших аспектів кордонів та пов'язаних з ними явищ. Зокрема, опрацьовано великий масив історичних даних про виникнення кордонів. Здобута різноманітна інформація про їх природу та тенденції розвитку. Розкрито суперечливий характер сучасних транскордонних процесів у Європі. Проаналізована взаємозалежність елементів тріади «кордон, війна, мир» [Див. зокрема: 95-107].

Відродно й те, що спільними зусиллями створено значний організаційний та кадровий потенціал дослідницької діяльності. Сьогодні у світі кордонами і транскордонними процесами займаються численні університети, дослідницькі центри і неформальні групи. Скажімо, Асоціація досліджень прикордоння (Association for Borderlands Studies) об'єднує більш ніж сто академічних інституцій та органів влади, неурядових організацій Америки, Європи, Азії, Африки [108].

Висвітлення різних аспектів кордонів та транскордонної динаміки знаходить своє місце на шпальтах багатьох наукових журналів, наприклад, періодичного видання «Міжнародний журнал досліджень міграції і кордонів» («International Journal of Migration and Border Studies») [109].

Прикладом активної розробки транскордонної проблематики може бути масштабне міжнародне дослідження можливостей економічного, соціального та географічного співробітництва та регіонального розвитку різних країн EUROBORDERREGIONS, яке проводять упродовж 2011-2015 років 14 університетів та дослідницьких центрів із Естонії, Фінляндії, Греції, Угорщини, Італії, Молдови, Норвегії, Росії, Туреччини та України (головний партнер проекту – університет Східної Фінляндії) за фінансової підтримки ЄС (Програма FP7-SSH) [110].

В Україні розроблення проблем транскордонних відносин, перш за все на її кордоні з країнами Європейського Союзу, до недавнього часу здійснював Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України на чолі з його директором – академіком Ю.Пахомовим. Ужгородським відділом цього інституту та його працівниками (Г.Шманьком, О.Передрієм, Г.Динисом, П. Студеняком, І. Сюськом, І.Чучкою, І. Устичем та іншими) впродовж десятиліть закладені добрі традиції плідної наукової співпраці з колегами із Угорщини, Словаччини, Румунії.

Широко відомою є дослідницька школа з аналізу новітніх геополітичних процесів, яку очолює в Інституті історії України НАН завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин С.Віднянський.

Вченими Інституту регіональних досліджень Національної академії наук (м.Львів), зокрема його директором В.Кравцівим та провідним науковим співробітником Н.Мікулою, проведені ґрунтовні дослідження різних аспектів взаємозв'язку регіонального і транскордонного розвитку, особливо в контексті українсько-польських відносин.

Активну теоретичну і практичну роботу з європейської інтеграції України здійснюють Ужгородський національний університет (В.Приходько, І.Артёмов, Є.Кіш, М.Лендъел та інші) і Ужгородський філіал Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України (директор С.Мітряєва).

Одним словом, у дослідженні транскордонних явищ суспільного буття є значні фактологічні, концептуальні та організаційні здобутки.

Проте будь-яке знання обмежене часом. Його обсяги та якість багато в чому залежать від пізнавальних засобів, з допомогою яких воно добувається. Чим досконаліші, ефективніші ці засоби, тим різноманітнішим і глибшим, або, інакше кажучи, багатшим є знання. Це повною мірою стосується й теоретичної рефлексії транскордонних процесів.

Сьогодні залишаються невирішеними чимало важливих проблем, що торкаються самої сутності сучасних кордонів і транскордонних процесів. Це зовсім не схоластичні питання. Відповідь на них дозволить уникнути плутанини й помилок у теоретичних пошуках, а значить, і дезорієнтації в практичній роботі.

Передусім ідеться про чітку ідентифікацію основних понять, що відображають транскордонні явища. Бо, як відомо, методологія вимагає відповідності паспортних властивостей об'єкта та поняття.

Найперше потребує адекватного категоріального відображення зміст і структура сучасних транскордонних процесів, без чого неможливо зрозуміти механізм їх функціонування та розвитку. Якщо конкретніше, то мова йде про наступне. У зв'язку з відносною нерозвинутістю транскордонних процесів та їх примітивними формами, з одного боку, та тим, що зазвичай вони мали місце на територіях, безпосередньо прилеглих до кордонів, з іншого - *транскордонна комунікація тривалий час (аж до останніх десятиліть) асоціювалася з прикордонною.*

Проте під впливом революційних техніко-технологічних змін (зокрема виникненням принципово нових засобів транспорту та зв'язку) і пов'язаних із ними глобалізацією та динамізацією суспільного розвитку в другій половині минулого століття *масштаби, інтенсивність та різноманітність форм транскордонних процесів зросли в порядки разів.*

За цих умов «вміщувати» принципово нову якість транскордонної комунікації в прокрустове ложе поняття «прикордонні відносини» («прикордонні

зв'язки»), як це нерідко робиться в теоретичних дослідженнях і політичних документах, стало зовсім некоректно з наукової точки зору і контрпродуктивно – з практичної.

Свідченням того, що в понятійній рефлексії явищ, пов'язаних із кордонами, є великі «білі плями», може слугувати і той факт, що в наукових дослідженнях та політико-правових документах *одні й ті ж феномени нерідко позначаються різними поняттями*. Скажімо, сьогодні в обігу велика кількість термінів, які характеризують співпрацю суб'єктів через кордони: «прикордонне співробітництво», «прикордонні зв'язки», «транскордонне співробітництво», «міжтериторіальне співробітництво», «міжрегіональне співробітництво», «транснаціональне співробітництво» і т.д.

Сама по собі диверсифікація понять є позитивною, проте вона повинна ґрунтуватися на відображенні реальних відмінностей об'єктів і їх чіткому означенні. Інакше може виникнути ланцюжок супутніх проблем, коли невизначеність родових понять тягне за собою дезорієнтацію у розумінні видових.

На підтвердження цього доречно згадати ситуацію, що мала місце на представницькому форумі керівників статистичних відомств та дослідників європейських країн – Міжнародній конференції «Розвиток Європейської статистичної системи зі Східним партнерством – напрями та стратегія», (м.Краків, Польща, 2011 рік). У процесі дискусії її учасники широко оперували поняттям «транскордонна статистика», яке повинно б відображати процеси комунікації через кордони. Проте на запитання, що ж становить зміст цього терміну і які за обсягом явища воно відображає, ані керівництво Євростату, ані учасники конференції не змогли дати однозначної відповіді. І це не дивно, адже статистика тільки оцінює в кількісній формі певні об'єктивні явища, в нашому випадку – пов'язані з кордонами. *Якщо ж немає єдиного розуміння самих цих явищ, то, зрозуміло, не буде й їх адекватного статистичного відображення*.

Або ж іще приклад певної підміни понять. Федеральними Зборами Росії в 2002 р. було ратифіковано схвалено в 1980 р. Європейську рамкову конвенцію про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (The European Outline Convencion on Transfortier Co-operation between Territorial Communities or Authorities). Проте в офіційному перекладі документа російською мовою (Европейская рамочная конвенция о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей) замість терміну «Transfortier Co-operation» («транскордонне співробітництво») було використано термін «приграничное сотрудничество» («прикордонне співробітництво»). *Тим самим законодавцем було суттєво звужено зміст поняття «транскордонне»* [111]. Це ж тлумачення терміну міститься і в офіційному перекладі ратифікованого Росією в 2008 р. Протоколу №2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, який стосується міжтериторіального співробітництва [112]. Ще раніше термін «прикордонне співробітництво» був зафіксо-

ваний в основному внутрідержавному документі, що регламентує зовнішні відносини регіонів, - Концепції прикордонного співробітництва в Російській Федерації, схваленій урядом Російської Федерації в 2001 р. (закон на цей предмет поки не прийнятий) [113].

Інколи у вживанні термінів, пов'язаних із кордонами, *виразно проглядається політична доцільність*. До прикладу, тільки цим можна, очевидно, пояснити той факт, що до числа країн, на які поширюється політика Європейського Союзу і яка означена поняттям «Східне партнерство», не віднесена чи не «найсхідніша» із східних держав - Росія [114].

На жаль, трапляються й такі випадки, коли при позначенні тих чи інших кордонів або геополітичних реалій *використовується й химерна суміш із наукової некоректності та політичної заангажованості*.

Такий стан справ у аналізі та управлінні сучасними транскордонними процесами, звичайно, зумовлений багатьма чинниками. Проте, на думку автора, є головний, визначальний фактор невирішеності проблем адекватної рефлексії транскордонних явищ. Цей фактор полягає в тому, що сьогодні досліджуються головним чином окремі сторони, параметри транскордонних процесів і не здійснюється в достатній мірі пізнання їх цілісного образу. Це, в свою чергу, не дозволяє вибудувати ефективно управління сучасними транскордонними процесами, найперше максимізувати їх позитивний потенціал і мінімізувати пов'язані з ними супутні загрози та виклики.

Усвідомлення необхідності переведення теоретичних та практичних розробок проблем кордонів на *якісно новий рівень – від переважно мононаукового аналізу до міждисциплінарних досліджень* - дедалі більше утверджується в колі вчених.

Як підкреслює відомий фахівець із політичної географії та геополітики, президент Міжнародного географічного союзу В.Колосов, першою з наук, що стала займатися прикордонними територіями, була географія. Проблеми кордонів, зокрема їх делімітацію, вивчали дві основні галузі географії – фізична та соціально-економічна географія. Географія стала піонером з вивчення політичних кордонів.

Історія людства є історією війн, а метою більшості з них є зміна кордонів. Тому без вивчення історії війн неможливе вивчення історії кордонів. Так звана нова політична географія, що з'явилася в середині 70-х років 19 ст. й тісно пов'язана з іншими соціальними науками, зокрема політологією й міжнародними відносинами, досліджує вплив кордонів та їх стабільності на вирішення територіальних спорів і конфліктів, забезпечення миру. Відзначені та інші галузі знання, на думку В.Колосова, повинні забезпечити міждисциплінарний підхід до вивчення кордонів [115, р.606].

Інший авторитетний вчений - Е. Бруне-Джейлі (Brunet-Jailly) вважає, що розбудові міждисциплінарної теорії кордонів повинні слугувати чотири однаково важливі аналітичні виміри:

- 1) ринковий вплив та торгові потоки;
- 2) політична активність різних рівнів управління на спільних кордонах;
- 3) особливий політичний вплив прикордонних територіальних громад;
- 4) специфічна культура останніх [116, р.634].

Здійснюється також власне соціологічне відображення кордонів та транскордонних потоків. Воно відбувається як на рівні теоретичного аналізу цих явищ, так і на рівні прикладних конкретно-соціологічних досліджень. Що ж стосується теоретичних соціологічних розробок, то сьогодні вони, як правило, тісно переплетені з іншими напрямками пізнання феномена транскордонних явищ (історією, політичною географією, геополітикою, економікою тощо) і поки не виокремлені в окрему галузь соціологічного знання⁷. Підтвердженням цього є і останні ґрунтовні дослідження новітніх транскордонних процесів, авторами яких є відомі європейські фахівці, в тому числі соціологи, такі, як Д.Скотт (J.Scott) [117-118].

Міждисциплінарний, багатофакторний аналіз потребує надійного методологічного забезпечення. Інакше він не буде успішним. На думку автора, щоб адекватно відобразити сутність сучасних транскордонних процесів, *слід керуватися методологією системного дослідження суспільства (системною методологією), тобто сукупністю способів, прийомів чи операцій, спрямованих на системне теоретичне і практичне освоєння соціальної дійсності.*

Цей вибір зумовлюється трьома головними обставинами.

1. Системна методологія як інструмент інтегративного аналізу здатна нині адекватно відобразити природну, органічну єдність вельми різних за своєю природою факторів, що впливають на кордони, – від суб'єктних до матеріально-речових.
2. Системна методологія, що забезпечує аналіз як функціональних, так і динамічних характеристик об'єктів, спроможна розкрити складний механізм функціонування та розвитку транскордонних процесів.
3. Нарешті, системна методологія, що володіє потужним апаратом прикладних розробок, може перевести лімологічні⁸ дослідження з категорії переважно описових у розряд практично необхідних.

Істинне справжнє тільки як система - вже свого часу казав Г. Гегель (Hegel) [120, с. 132-133]. Плутанина і суперечності, характерні для широкого спектру сучасних соціологічних теорій, змушують зробити незаперечний висновок: соціальні явища повинні розглядатися як «системи», - підкреслював батько сучасної науки про системи Л. фон Берталанфі (Bertalanffy) [121, с.31-32].

Відкриття феномену системної, неаддитивної якості природи та суспільства слід віднести до найбільш значимих відкриттів людства.

⁷ В літературі зустрічаються матеріали, наприклад, авторства Й.Бороча (J.Borocz), в яких при дослідженні транскордонних явищ оперується терміном «sociology of borders» [119], який, проте, поки не знайшов широкого використання і визнання.

⁸ Лімологія (з лат. *limes* – кордон, межа)– наука про кордони.

Становлення системних розробок та системної методології як нового напрямку дослідницької діяльності характерне для розвитку науки другої половини ХХ ст. Головним завданням системних досліджень прийнято вважати, з одного боку, аналіз і конструювання систем різного типу, а з другого — керування природними системами. *Головний дослідницький принцип системних досліджень — розглядати об'єкти, явища, процеси об'єктивного світу як системи, тобто як сукупність взаємопов'язаних компонентів, що творять певну цілісність.*

Важливість системних досліджень визначається двома групами взаємозумовлених факторів. Одна з них має об'єктивно-практичний характер і пов'язана з різким посиленням у сучасних умовах інтегральних характеристик об'єктів. Без сумніву, інтегральність структури як така є загальною і незмінною властивістю феноменів об'єктивної (в тому числі соціальної) реальності. Однак рівень розвитку системної характеристики об'єктів на різних етапах історії природи та людини був неоднаковим.

Ступінь інтегральності об'єктів, явищ і процесів неухильно зростає разом з поступальним розвитком світу, з підвищенням рівня його організації (ускладненням зв'язків). Важливу роль у прискоренні цього природно-історичного процесу відіграло виникнення та неухильне зростання *доцільної діяльності* людини.

Це особливо яскраво проявилось в умовах сучасних радикальних науково-технічних змін. Активність суб'єкта, що нині помітно зросла, стала причиною докорінної зміни співвідношення природного і штучного начал на користь останнього. Спираючись на досягнуті наукові відкриття і технічні винаходи, людина в багатьох природних системах не без успіху видозмінює ті чи інші ланки структури з метою вплинути на поведінку всієї органічної цілісності або ж навіть надати їй нової, потрібної людині якості.

З відтворення аналогів природних структур почалося конструювання складних штучних об'єктів. Аналіз, облік і використання інтегративної якості став, отже, насущною потребою людської діяльності. *Ігнорувати системність об'єктів, явищ і процесів виявилось з практичної точки зору неможливо, а в багатьох випадках — навіть небезпечно.* У зв'язку з надзвичайно високим ступенем взаємозалежності явищ сучасний світ став системно вразливим. Прикладами цієї вразливості можуть служити випадки порушення, деформації, а то й руйнування балансу багатьох екологічних систем.

Тенденція до підвищення рівня організації, ускладнення структури об'єктів, процесів, явищ об'єктивної реальності постійно посилюється. Природно, що разом з цією тенденцією зростає і практичний інтерес до системних досліджень.

У тісному взаємозв'язку з об'єктивно-практичними обставинами, значною мірою і на їхній основі розвивається друга група факторів, які зумовлюють важливість системних досліджень.

Маються на увазі обставини, що стосуються поглиблення природничо-і суспільно-наукових досліджень, які розвиваються іманентно. На певному щаблі розвитку цього процесу були створені необхідні методолого-теоретичні передумови виникнення якісно нових — системних досліджень. До таких передумов належать вчення про будову атома, важливі відкриття структурної лінгвістики, інші досягнення науки. У світлі цих природничо-наукових даних стало очевидним, що системна якість є однією з основних рис суті об'єктів, явищ і процесів об'єктивної реальності, яка значною мірою визначає їхню якісну самобутність. З'явилася окрема наука — кібернетика, основним завданням якої є розроблення принципів керування складними динамічними системами природного і штучного походження. Дедалі частіше підкреслюється важливість «мистецтва системного мислення» [122].

Поняття «система», «системний підхід», «системний аналіз» стали сьгодні синонімами найновіших підходів у дослідженні соціальної дійсності.

Однак не можна не помітити, що апелювання до системності (доречні і не зовсім) стали перетворюватися у свого роду дослідницьку моду, що, звичайно, не йде на користь науці.

Вчення про суспільство сьогодні потребує вироблення окремої системної методології з її специфічним категоріально-понятійним апаратом, методикою, процедурами тощо. Але найбільш нагальною вимогою часу є суттєве підсилення практичної спрямованості, імплементаційної складової системної методології.

Певні досягнення у цьому напрямі вже є. Так, зокрема, в працях провідних вчених-системологів ідентифіковані основні рівні системної методології: загальний (системно-філософське знання), особливий (системний підхід, теорія систем), одиничний (системний аналіз). Як зазначає В.Н.Садовський, філософська методологія «має визначальне значення для будь-яких форм і типів методологічного знання і кожний більш загальний методологічний рівень визначально впливає на рівні методології, які розробляють менш узагальнені твердження» [123, с.37].

Періодом бурхливого розвитку системно-методологічного знання була друга половина ХХ століття. Саме в цей період з'явилася класична робота

Л.фон Берталанфі із загальної теорії систем «Головна системна теорія» і видатна праця Т. Парсонса «Соціальна система». У 1972 році США і Радянський Союз створили у Відні Міжнародний інститут прикладного системного аналізу. В самому ж СРСР з ініціативи академіка Д.Гвішіані у 1967 році виник Всесоюзний інститут системних досліджень Державного комітету з науки і техніки – унікальна, як на той час, структура, якій загалом вдавалося уникати ідеологічної цензури і здійснювати системно-методологічні розробки найвищої якості. Ці розробки і сьогодні можуть слугувати для системологів зразком. Наступником цієї науково-дослідної установи став створений у 1992 році Інститут системного аналізу РАН. Починаючи ж із 2006 року працювала

російська наукова школа «Філософія і методологія системних досліджень» під керівництвом В.Н.Садовського.

В Україні в останні десятиліття активно розроблявся аспект пізнання складних природних та соціальних систем, пов'язаний із синергетикою. Цій проблемі, зокрема, присвячені роботи Л.Д.Бевзенко [124], В.Й.Сугакова [125], А.В.Свідзинського [126].

Завдяки зусиллям системологів під керівництвом М.З.Згуровського нового розвитку набули ідеї прикладного системного аналізу, в тому числі стосовно соціальної дійсності [127-128].

Також велася активна робота з імплементації новітніх знань із теорії систем і системної методології в навчальний процес університетів та інших вищих навчальних закладів. Цьому сприяли підготовка навчальних посібників, наприклад, авторства Ю.П.Сурміна [129], В.М.Охріменка і Т.Б.Воронкової [130], та запровадження спеціальних курсів, зокрема на філософських чи соціологічних факультетах (Київський, Харківський, Львівський національні університети).

Сьогодні існує також великий масив прикладних, конкретно-системних досліджень соціальних процесів. Сформовано потужний організаційний потенціал цих досліджень. За оцінками фахівців, тільки наукових журналів, присвячених висвітленню проблем системності (наприклад, добре відомий у колі фахівців «Міжнародний журнал із загальних систем» - «International Journal of General Systems» [131] - що видається із 1974 року) у світі більше ста. Вчених, які активно займаються аналізом методологічних і прикладних питань системної організації, - більше тисячі [132].

Це, на думку автора, дає підстави для висновку про конституювання системних досліджень суспільства у відносно самостійну, потужну сферу теоретико-методологічної рефлексії соціальної дійсності і перетворювальної діяльності людини – *соціальної системології (social systemology) чи соціальної системної науки (social systems science)*⁹.

У найбільш загальних рисах *соціальної системології (соціальної системної науки)* можна визначити як науку про системну властивість суспільства. Соціальна системологія (соціальна системна наука) зробила перші суттєві кроки в осмисленні системної організації суспільства. Однак попереду – багато серйозних проблем, що потребують свого вирішення [134].

9 Кожен із цих термінів має своє походження. Як зазначають дослідники історії розвитку системної теорії, поняття «системологія» (від др.-грецьк. σύντημα — ціле, що складається із частин; λόγος (від грецьк. λόγος — «слово», «думка», «смысл», «поняття») вперше було використано в 1965 році І.Б.Новиком для означення теорії організації систем. Потім це поняття використовувалося й іншими вченими, зокрема В.Т.Куликом, Б.С.Флейшманом, В.В.Дружиніним, Д.С.Конторовим [133]. Зараз це означення більше використовується в державах колишнього СРСР, хоча має поширення і серед фахівців країн Західної Європи і Америки. Все ж у науковому товаристві цих країн домінуючим терміном є «systems science» (системна наука), яким позначають міждисциплінарну теорію, що вивчає сутність складних систем у природі, суспільстві і науці. Не вдаючись до детального аналізу понять «системологія» і «системна наука», автор вважає, що загалом їх зміст можна розглядати як ідентичний.

Адже на сьогодні не має переконливої характеристики філософський статус системної методології. Не виокремлено суттєві риси, принципи системного підходу; наразі його характеристики вкрай різноманітні, часто суперечливі. Не з'ясовано достатньою мірою і співвідношення системного підходу і традиційних форм соціального пізнання.

Існуючі варіанти теорії соціальної системи неповно віддзеркалюють системний зміст і особливо форму соціальної дійсності. Це нерідко приводить їхніх авторів до малопродуктивних в евристичному плані висновків (на зразок поширених декларативно-банальних констатацій, що «об'єкт дослідження має системний характер»). Недостатньо осмислений і взаємозв'язок різних рівнів системно-соціальної методології, зокрема її філософсько-соціологічного «фундаменту» і прикладних «поверхів».

Але найголовніше полягає в тому, що системно-методологічне знання багато в чому є занадто абстрактним, йому бракує необхідних дотичних ліній до конкретних теоретичних і практичних проблем суспільного життя.

Усе це свідчить про серйозне відставання філософсько-соціологічних досліджень (системно-філософської методології, системного підходу, теорії соціальної системи) порівняно із сферою прикладної системної методології (системним аналізом). Можливо, саме цим можна пояснити певне затухання інтересу до проблематики системних досліджень, яке спостерігається останнім часом порівняно з їх бурхливим, майже тріумфальним розвитком у другій половині 20-го століття. Як відомо, це дає певні підстави для висновку про кризу системної методології [135, с.8].

Тому в системному пізнанні слід зробити крок від переважно прикладного аналізу системної проблематики до дослідження масштабних і одночасно цілком конкретних теоретико-методологічних проблем. Це необхідно здійснити передусім в інтересах підвищення ефективності розроблення самої прикладної проблематики, яка гостро відчуває брак забезпечення якісним теоретико-методологічним матеріалом.

Таким чином, очевидно, що в теоретичній рефлексії сучасних транскордонних процесів виникли протиріччя, що потребують свого розв'язання. Головними з них є протиріччя:

- між складним, інтегральним характером явищ, пов'язаних із просторово-кордонною регламентацією діяльності суб'єктів, і домінуючим сьогодні в дослідницькій літературі їх переважно обмеженим, монофакторним аналізом;
- між великою кількістю соціологічних та інших досліджень транскордонних явищ та їх недостатньою методологічною забезпеченістю;
- між потребою в ідентифікованій та обґрунтованій системній методології дослідження транскордонних процесів та низьким рівнем кодифікованого системно-методологічного знання про них;

- між необхідністю широкого теоретичного і практичного використання системної методології та невизначеністю головних інструментів та алгоритму її соціальної імплементації.

Наявність цих протиріч підтверджується висновками науковців і державних інституцій. Так, український вчений Н. Мікула зазначає, що «...у вітчизняній науці відсутні системні дослідження транскордонних регіонів та транскордонного співробітництва» [135, с. 9]. На важливості використання системної методології для аналізу всього комплексу проблем, пов'язаних із кордонами, наголошує FRONTEX – агентство Європейського Союзу з координації діяльності країн – членів у сфері безпеки кордонів [136].

2. СИСТЕМА СОЦІОЛОГІЧНОГО СЕРВІСУ СЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ТА ЇЇ КОМПОНЕНТИ

Система соціологічного сервісу словацько-українського транскордонного співробітництва має власну структуру, яку можна розглядати через призму різних критеріїв. З точки зору компонентного складу ця система є сукупністю компонентів (блоків):

- а) інформаційного;
- б) інституційно-організаційного;
- в) блоку персоналу.

2.1. Інформаційний блок

Інформаційний блок системи соціологічного сервісу словацько-українського транскордонного співробітництва включає в себе теоретичний, конкретно-соціологічний та інформаційно-довідковий сегменти.

2.1.1. Теоретичний компонент соціологічного сервісу ТКС

Соціологічне відображення транскордонного співробітництва може здійснюватися різними методами. Одним із найефективніших є метод системного аналізу ТКС. Цей аналіз здійснюється з допомогою системи індексації та моніторингу (СІМ), розробленої Інститутом транскордонного співробітництва та його партнерами.

Система індексації та моніторингу транскордонного співробітництва (СІМ) в Європі - це комплекс теоретичних та організаційно-практичних заходів, який забезпечує коректний аналіз і порівняння загальних і відмінних рис, а також тенденцій розвитку транскордонного співробітництва в різних регіонах Європи з метою підвищення його ефективності, перш за все шляхом оптимізації управління. СІМ є універсальною моделлю аналізу та оптимізації управління транскордонним співробітництвом як на новому Східному кордоні в цілому, так і в його окремих сегментах, зокрема.

При розробленні системи індексації та моніторингу були максимально враховані методологічні підходи, схвалені інститутами Європейського Со-

юзу (зокрема Генеральною дирекцією з регіональної політики) і впроваджені ними в програмному проектуванні на новому Східному кордоні, в першу чергу при розробленні Програми ENPI.

Але цим масивом інформації СІМ не обмежується. Вона вперше забезпечує *синтетичний аналіз* якісних і кількісних сторін розвитку транскордонного співробітництва, тим самим надаючи можливість отримання *максимально повної та адекватної інформації* про це явище.

Маючи у своєму розпорядженні таку інформацію, суб'єкти управління на різних рівнях отримують можливість вироблення і прийняття *найбільш ефективних* політичних рішень.

Запропонований набір оціночних критеріїв (наприклад, статистичних оцінок) може, залежно від конкретних умов застосування, певною мірою модифікуватися. Але для забезпечення *коректності порівняльного аналізу* рівня розвитку ТКС у різних сегментах нового Східного кордону ЄС *основні його критерії* у всіх випадках практичного застосування повинні бути *єдиними*.

СІМ складається з двох підсистем: *підсистеми I* – алгоритму теоретичних дій та *підсистеми II* - практичної реалізації СІМ.

Підсистема I. Алгоритм теоретичних дій

А) Визначення основних понять.

- Об'єкт індексації та моніторингу - транскордонне співробітництво в Європі.
- Індексація ТКС - *інструмент політичного аналізу транскордонного співробітництва, заснований на використанні методу побудови індексів* [116].
- Індекс (від латинського *indico* – вказую) ТКС - показник (відносна величина, виражена в частках одиниці або відсотках), який з кількісного боку *характеризує динаміку транскордонного співробітництва, а також служить для його порівняння в різних регіонах Європи*.
- Загальний індекс ТКС (*general index of TFC*) – показник *рівня розвитку об'єкта в цілому*.
- Особливий індекс ТКС (*special index of TFC*) – показник *рівня розвитку тієї чи іншої групи рис (параметрів) об'єкта*.
- Одиничний індекс ТКС (*single index of TFC*) – показник *рівня розвитку специфічних (індивідуальних) рис об'єкта*.
- Моніторинг (від латинського *monitoring* – застережливий) ТКС - *процес відстеження змін, що відбуваються в об'єкті за певний проміжок часу*.

Б) Побудова індексів.

Загальний індекс будується на основі особливих індексів шляхом їх додавання і визначення середнього показника. Визначається за бальною шкалою.

Особливі індекси будуються на основі одиничних індексів шляхом їх додавання і визначення середнього показника. Визначаються за бальною шкалою. Стосовно загального індексу особливі індекси виступають в якості субіндексів.

Особливими індексами загального індексу є:

- «географічне і демографічне середовище»;
- «історичні, політичні та духовні фактори»;
- «правові основи»;
- «конфліктогенні чинники - ризики та виклики»;
- «інфраструктурні характеристики»;
- «контакти між людьми»;
- «економічне співробітництво»;
- «боротьба з криміногенними явищами»;
- «поліпшення якості навколишнього середовища».

Одиничні індекси *будуються на основі кількісних та якісних вимірів (оцінок) специфічних рис об'єкта. Визначаються за бальною шкалою. Одиничні індекси виступають субіндексами по відношенню до загальних і особливих індексів.*

Одиничні індекси *конкретизуються мінімальними величинами - індикаторами.*

Системний підхід до аналізу сучасного транскордонного співробітництва був підтриманий експертним співтовариством. Це показала презентація СІМ на представницьких міжнародних форумах. Крім того, розроблена методологія вже знайшла імплементацію в інших сегментах європейського прикордоння, зокрема на норвезько-російському [117], фінсько-російському, польсько-російському [118] кордонах.

2.1.2. Емпіричний соціологічний супровід ТКС

Параметри транскордонного співробітництва, які були охарактеризовані вище, носять в основному об'єктивний характер. Але оскільки носіями транскордонного співробітництва є люди з притаманними їм судженнями та оцінками, *то аналіз транскордонних явищ без урахування суб'єктивних компонентів ТКС був би неповним.*

Якими є оцінки функціонування кордону громадянами сусідніх країн, що вони хотіли б змінити в існуючому на ньому порядку, чого очікують від транскордонного співробітництва в ближчий час і в перспективі? *Відповіді на ці та інші схожі питання дозволяють встановити в процесі управління транскордонними потоками зворотний зв'язок, без якого воно не може бути ефективним.*

Емпірична соціологічна рефлексія транскордонного співробітництва означає як аналіз формування та розвитку самого конкретно-соціологічного знання про це явище, так і дослідження прийомів та методів, що використовуються в емпіричному соціологічному пізнанні цього важливого феномену соціальної дійсності.

У якому ж стані є нині емпірична соціологічна рефлексія транскордонного співробітництва?

Найперше розглянемо діяльність у цій царині Європейського Союзу.

Відомо, що вивченням суспільних настроїв у цьому об'єднанні держав займається уповноважена структура, що зветься Євробарометром. Євробаро-

метр (англ. *Eurobarometr*) — міжнародний проект регулярних опитувань громадської думки, що здійснюється під егідою Європейської Комісії [137]. Одним з основних партнерів Євробарометру є група Taylor Nelson Sofres (TNS) — світовий лідер у галузі маркетингових досліджень «на замовлення» [137].

Аналіз опублікованих Євробарометром упродовж чотирьох десятиліть, і особливо в останні роки (після розширення Європейського Союзу на Схід) матеріалів показує, що, на жаль, серед них немає спеціальних досліджень проблем прикордоння, тим більше присвячених транскордонним процесам на новому Східному кордоні Європейського Союзу. Тільки в одному з досліджень, проведеному в 2006 році і присвяченому наслідкам розширення ЄС, у дотичній формі порушуються і деякі питання функціонування кордонів та сучасного розвитку прикордонних регіонів [138].

Це — досить дивно, адже поза належною увагою опинився пласт гострих проблем, що викликають постійні дискусії у самому Європейському Союзі (перш за все проблеми міграції та безпеки). Для порівняння: інше відомство Європейського Союзу, що опікується статистикою — Евростат — в останні роки активно і цілеспрямовано займається розробленням проблематики кількісної оцінки транскордонних процесів («транскордонною статистикою»), передусім на новому Східному кордоні ЄС [139]. Цим проблемам, зокрема, була присвячена загальноєвропейська конференція керівників статистичних відомств та науковців, що відбулася в Кракові в 2011 році. Безумовними європейськими лідерами розроблення проблем транскордонної статистики є польські вчені і практики.

У тій чи іншій мірі конкретно-соціологічні дослідження проблематики прикордоння та транскордонного співробітництва проводилися також окремо країнами — західними і східними сусідами України.

Скажімо, в Угорщині така робота здійснюється Будапештським науковим університетом ім. Лоранда Етвеша (ТОВ «Аріос» з інформатики, консалтингу та надання послуг) [140], а також Інститутом суспільних наук TARKI [141]. В Білорусі конкретно-соціологічними дослідженнями транскордонних процесів, зокрема малого прикордонного руху, займається Білоруський інститут стратегічних досліджень [142].

Що стосується України, то проблематика прикордоння і транскордонних процесів, звичайно ж, не може не цікавити наших соціологів. Ще в далекому 1988 році в Ужгородському державному університеті була створена одна з перших в Україні лабораторія соціологічних досліджень, в якій активно працювали відомі сьогодні українські соціологи кандидат філософських наук, доцент Ужгородського національного університету О.В. Пелін та доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, директор Центру соціальних і політичних досліджень «Соціс» О.Г. Стегній. Лабораторії також всіляко допомагав нині доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАН

України, Генеральний директор TNS Україна М.М. Чурилов. Лабораторією був отриманий цінний матеріал щодо впливу транскордонних процесів на міжетнічні та міжконфесійні відносини у прикордонному регіоні. На жаль, вкрай обмежені ресурси не дозволили у той час провести повноцінне дослідження з прикордонної тематики.

Друга, вже більш вдала спроба здійснити таке дослідження була зроблена в 2007 році. Тоді новостворений Інститут транскордонного співробітництва виступив ініціатором і замовником пілотного соціологічного дослідження «Новий Східний кордон Європейського Союзу: питання транспарентності, безпеки і транскордонного співробітництва (Польща, Словаччина, Угорщина, Україна)». Це дослідження було виконано під керівництвом кандидата соціологічних наук, доцента П.В. Токаря [143].

До його організації було залучено дослідницькі центри, урядові та неурядові структури, місцеві органи влади, фонди та громадські організації – всього 10 представництв у чотирьох країнах – учасниках проекту (Польща, Словаччина, Угорщина, Україна).

Зусиллями організаторів та учасників проекту, в тому числі понад 30 спеціалістами різного профілю, 60 інтерв'юерами та бригадами опитано 712 респондентів віком від 18 до 75 років з 14 сіл та 4 міст у Закарпатській та Львівській областях України, 8 сіл та 2 міст Люблінського та Підкарпатського воєводств Польщі, 8 сіл і 3 міст Кошицького та Пряшівського країв Словаччини, 6 сіл та 2 міст Саболч-Сатмарської області Угорщини.

Отримані експертні оцінки 115 респондентів із числа науковців, прикордонників, митників, політиків, депутатів місцевого самоврядування, інших спеціалістів. Результати дослідження репрезентативні за всіма головними ознаками: статтю, віком, освітою, національністю, віросповіданням, родом занять опитаних та іншими.

Щодо рівня міждержавних відносин Польщі, Словаччини, Угорщини з Україною, то 64,3 відсотка респондентів з цих країн оптимістично оцінили їх як високий, вищий за середній або середній. Майже така їхня оцінка і рівня транскордонного співробітництва – 60,9 відсотка. Значно обережніше відповіли опитані мешканці прикордонних регіонів на запитання «Який вплив справив вступ Польщі, Словаччини, Угорщини в Європейський Союз на розвиток їх транскордонного співробітництва з Україною?». 46,7 відсотка респондентів розглядають цей вплив як позитивний і 39,1 відсотка оцінили його негативно або скоріше негативно. Ще стриманішими є відповіді на запитання про те, як позначиться на розвитку прикордонного співробітництва запровадження нових правових норм обслуговування громадян на кордоні. 46,3 відсотка опитаних вважають його негативним, 21,4 – не змогли на це питання відповісти [143].

Матеріали проведеного дослідження дають багату інформацію про актуальний стан транскордонного співробітництва між зазначеними держава-

ми, для порівняльного аналізу рівня його розвитку, оцінки роботи консульських та прикордонних служб. Не переоцінюючи методичну досконалість цього міжнародного *пілотного* проекту, можна з упевненістю констатувати, що його результати, з одного боку, становлять значний практичний інтерес, з іншого – підтверджують продуктивність запропонованого в концепції ТКС підходу.

Проте, на жаль, і це дослідження було обмежено як часом, так і фінансовими можливостями.

Ті чи інші аспекти новітнього транскордонного співробітництва знайшли своє відображення в інших проведених українськими соціологами дослідженнях як на центральному, так і на регіональному рівнях, причому не тільки на західному, але й на східному кордонах України. Так, у рамках міжнародного проекту за фінансової підтримки Програми Європейського Союзу ІНТАС (INTAS) у 2005-2007 роках було здійснено вивчення впливу транскордонного співробітництва на розвиток підприємництва у західних областях України. Методом цього дослідження стало поглиблене інтерв'ю для кейс-стаді із застосуванням напівструктурованих схем [144].

Значні можливості для здійснення масштабної і цілісної роботи із соціологічного відображення сучасних транскордонних процесів відкриває реалізація проекту «Кордони очима людей», що виконувався Інститутом транскордонного співробітництва разом із партнерами за програмою ENPI Європейського Союзу в сегменті Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна.

Загальною метою проекту є формування соціологічного сервісу транскордонного співробітництва сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та України. Специфічними цілями: 1) розроблення методології та інструментарію соціологічного аналізу транскордонного співробітництва; 2) створення Міжнародного центру соціологічного аналізу транскордонного співробітництва (МЦСА) як спеціального механізму міжнародного моніторингу транскордонних процесів, що забезпечить надійний «зворотний зв'язок» між органами управління транскордонним співробітництвом та їх безпосередніми учасниками – населенням прикордонних регіонів Угорщини, Румунії, Словаччини та України; 3) проведення стартового міжнародного соціологічного дослідження транскордонного співробітництва сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та України; 4) розроблення навчально-методичного пакету курсу «Соціологія транскордонних процесів» для впровадження у навчальний процес вищих навчальних закладів сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та України.

Період реалізації проекту: 06.2012 – 05.2014.

Аплікантом проекту є Інститут транскордонного співробітництва, м. Ужгород, Україна.

Партнерами: КІУТ Асоціація регіонального розвитку, м. Загонь, Угорщина; Ужгородський національний університет, м.Ужгород, Україна.

До виконання проекту були залучені провідні фахівці-соціологи, зокрема з України, Словаччини, Угорщини, Румунії.

В основі соціологічної рефлексії сучасних транскордонних явищ лежить методологія системного дослідження суспільства, зокрема її основних принципів: принципу єдності суспільних суб'єктів, діяльності, відносин; принципу соціального зумовлення; функціонально-генетичного принципу.

Ці принципи, в свою чергу, реалізуються в якісній вербальній моделі соціальної системи, яка слугує методологічною відмичкою до аналізу всієї різноманітності суспільних явищ, у тім числі і тих, що пов'язані з кордонами та транскордонними процесами.

Вкрай важливою вимогою до методології сучасного конкретно-соціологічного дослідження є належний потенціал її імплементаційної спроможності. Зберігаючи необхідний рівень своєї уніфікованості, ця методологія повинна забезпечувати тому чи іншому апліканту (залежно від його конкретних потреб і умов – організаційних, фінансових, часових тощо) необхідний «коридор свободи» у виборі інструментів дослідження, тобто зробити цей вибір достатньо інваріантним. У зв'язку з цим у пакет дослідження поряд із класичним способом зняття інформації через масове анкетне опитування (face to face) входять і «простіші» форми отримання соціологічного знання – експертне і телефонне опитування. Проблеми використання комбінованих методів соціологічних досліджень ґрунтовно аналізує О.В.Пелін [145].

Проведення соціологічного дослідження в різних культурах та наступний порівняльний аналіз його результатів вимагає від дослідника врахування низки методологічних особливостей. Ці особливості були визначені експертами проекту під керівництвом М.М.Чурилова. Мова, зокрема, про наступне.

Концепція рівноцінності має вирішальне значення у проведенні та оцінюванні результатів крос-культурного дослідження [146]. Рівноцінність у такому дослідженні може бути визначена як стан або умова подібності в концептуальному значенні та в емпіричному методі між культурами, що створює можливість для порівняння цих культур. Питання рівноцінності належить до кожного з окремих аспектів проведення будь-якого соціологічного дослідження, але у разі проведення останнього в різних культурах та країнах виникають суто специфічні вимоги як-то можливість порівняння мови і перекладу, існування культурних наборів реакцій в отриманих емпіричних даних.

Основною проблемою крос-культурного дослідження є перевірка рівноцінності значення загального теоретичного підґрунтя, а також значимості та важливості висунутих специфічних гіпотез. З'ясування рівня рівноцінності або нерівноцінності гіпотез дозволяє відповісти на запитання: наскільки важливість гіпотези для представників однієї культури є важливою або значимою для людини іншої культури.

Серед численних методологічних проблем крос-культурного дослідження є: визначення виду дослідження, визначення культури, формування вибір-

кової сукупності, визначення перемінних, мовні перешкоди та дослідницькі процедури.

Найбільш поширеним видом крос-культурного дослідження перевірки гіпотези є порівняння двох або більше культур щодо певної змінної (власне предмета дослідження). Інший вид такого дослідження встановлює причину виникнення культурних відмінностей, коли дослідник вимірює інші змінні, які можуть бути пов'язані з установленими відмінностями. В такому підході культура є загальною дефініцією, яка сама по собі не має ніякої пояснювальної цінності і об'єднує всі види відмінностей поведінки між культурними групами. Тому з методологічної точки зору культурою можна вважати широкий набір нерідко слабо пов'язаних незалежних змінних.

Відтак культуру як неспецифічну змінну слід замінити більш специфічними змінними для більш достовірного пояснення культурних відмінностей. Такі змінні мають назву змінних середовища і повинні вимірюватися для визначення ступеня, в якому вони можуть статистично пояснити культурні відмінності. Якщо змінна середовища не пояснює всі відмінності між культурами, тоді інші змінні середовища повинні бути включені в наступні дослідження для пояснення не розкритих поки відмінностей між культурами, доки не будуть пояснені всі відмінності.

У крос-культурних дослідженнях одиницями аналізу можуть виступати країни або культури. Джерелом емпіричних даних можуть бути респонденти-представники цих культур, але нерідко такого роду дані є сумарними або усередненими для кожної культури, і саме ці значення використовуються як підґрунтя для кожної культури. До цього виду дослідження належить екологічний аналіз та аналіз рівня культури. Прикладами аналізу екологічного рівня можуть слугувати дослідження культурних цінностей різноманітних культур.

Варто зважати на відмінності в інтерпретаціях результатів, отриманих на базі дослідження екологічного або індивідуального рівня. Взаємозв'язок між культурною змінною та обраною змінною на екологічному рівні не обов'язково означає, що такий взаємозв'язок існує на індивідуальному рівні. Такий взаємозв'язок може існувати або не існувати на індивідуальному рівні в рамках культури, що вивчається, а якщо існує, то може бути як прямим, так і зворотним.

Зазначені методологічні засади були реалізовані при підготовці опитувальників для конкретно-соціологічного дослідження ТКС. Зразком такого опитувальника може бути анкета для масового опитування, що міститься у посібнику з використання методології соціологічних досліджень.

Отже, емпіричне соціологічне відображення транскордонного співробітництва та практичне використання отриманої в результаті цього відображення емпіричної соціологічної інформації є важливою частиною *системи соціологічного сервісу* транскордонного співробітництва.

2.1.3. Інформаційно-довідкове обслуговування

З початку проведення емпіричного соціологічного дослідження словацько-українського транскордонного співробітництва з усією гостротою постала проблема інформаційно-довідкового забезпечення. Найперше вона проявилася в тому, що експерти оперують понятійними апаратами соціологічного дослідження на різних мовах: англійській, словацькій, українській. Слід було забезпечити їх, по-перше, багатомовним словником соціологічних термінів, по-друге, підготувати глосарій понять, що використовуються в дослідженні.

Був підготовлений базовий перелік термінів англійською мовою, який потім перекладався досвідченими експертами на відповідні національні мови. Трьохмовний словник соціологічних термінів міститься в методичному посібнику.

Що стосується глосарію, то його зміст представлений в додатку.

2.2. Інституційно-організаційне забезпечення

Інституційно-організаційний блок складає мережа дослідницьких та науково-практичних установ, що забезпечують розроблення теоретичних і практичних аспектів соціологічного моніторингу та необхідне для роботи цих інституцій обладнання та програмне забезпечення.

У процесі імплементації проекту було налагоджено співробітництво різних організацій та установ, що може стати основою для створення міжнародної мережі інституцій для соціологічного моніторингу транскордонного співробітництва. В неї можуть увійти: від України - Міжнародний центр соціологічного аналізу ТКС, який діє при Інституті транскордонного співробітництва, TNS-Україна, СОЦІС, Інститут євроінтеграційних досліджень УжНУ; від Словаччини – Інститут соціології та Центр суспільних та психологічних наук Словацької академії наук; Кошицький та Пряшівський університети.

2.3. Блок персоналу системи соціологічного сервісу ТКС

Блок персоналу включає кваліфікованих співробітників менеджменту, міжнародний експертний актив та майбутніх фахівців із соціологічного аналізу транскордонного співробітництва.

Що стосується менеджменту, то до реалізації проекту «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів в транскордонному співробітництві Словаччини і України» були залучені співробітники, які отримали потрібний досвід управління соціологічними дослідженнями. Цей досвід може бути успішно використаний і в майбутній роботі з організації соціологічного моніторингу ТКС.

Також сформувався потужний міжнародний експертний актив, який склали, зокрема, провідні фахівці сусідніх країн. Це, зокрема: з України - доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології АН України, Генеральний директор TNS Україна М. Чурилов, доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, директор Центру соціальних і політичних досліджень «Соціс» О. Стегній, доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені І. Франка Н.Черниш, директор Інституту транскордонного співробітництва, доктор соціологічних наук, професор УжНУ, Надзвичайний і Повноважний Посол С. Устич, кандидат філософських наук, доцент Ужгородського національного університету О.Пелін; зі Словаччини – провідний науковий співробітник Інституту соціології Словацької академії наук Л. Фалтян, старший науковий співробітник Інституту соціології Словацької академії наук М. Струсова, старший науковий співробітник Інституту суспільних наук САН М.Гайдош.

З метою підготовки майбутніх фахівців із соціологічного аналізу транскордонного співробітництва може бути використаний навчально -методичний пакет для вищих учбових закладів прикордонних регіонів Словаччини та України. Цей пакет включає програму курсу «Соціологія транскордонних процесів» та матеріали для лекцій.

3. МОНІТОРИНГОВЕ ЕМПІРИЧНЕ СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ТА ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ

3.1. Результати моніторингового емпіричного соціологічного дослідження в Закарпатській області (Україна)

Отримано анкет¹⁰: 500.

Роздано інтерв'юерам: 500 анкет.

Повернено: 498 анкет.

Пройшло фільтри SPSS: 467.

Вибірка: генеральна сукупність.

Метод: випадкове число.

Регіон: всі райони-13, всі міста - 10, населені пункти більше 2,5 тисяч жителів.

Q-UA 1.

Скільки років Ви постійно проживаєте в цьому регіоні?

		Валідний процент	
Валідні	Усе життя	66.4	
	Більше 20 років	10.5	
	Менше 5 років	9.9	
	Від 10 до 20 років	9.6	
	Від 5 до 10 років	3.4	
	Важко відповісти/відмова від відповіді	.2	
	Всього	100.0	

10 Див.: Анкета для масового опитування громадян України (проект «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини і України» в рамках програми Sk08 – транскордонне співробітництво: “Словаччина-Україна: співпраця через кордони”) // Посібник з емпіричного соціологічного дослідження словацько-українського транскордонного співробітництва. – Ужгород:ІТС, 2017.

Q-UA 2.**Скільки років Ваша сім'я постійно проживає в цьому регіоні?**

		Валідний процент
Валідні	Усе життя	71.2
	Більше 20 років	10.1
	Менше 5 років	6.8
	Від 10 до 20 років	5.7
	Важко відповісти/відмова від відповіді	3.5
	Від 5 до 10 років	2.7
	Всього	100.0

Q-UA 3.**Яке значення особисто для Вас та Вашої сім'ї мають відносини жителів Закарпаття з жителями прикордонних територій сусідньої Словаччини?**

		Валідний процент
Валідні	Мало важливе	34.7
	Достатньо важливе	33.2
	Практично не мають значення	19.1
	Дуже важливе	10.9
	Важко відповісти / відмова від відповіді	2.1
	Всього	100.0

Q-UA 4.**Наскільки Ви вважаєте себе поінформованим щодо нинішніх відносин між жителями Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини?**

		Проценти
Валідні	Не дуже добре поінформований	48,6
	Взагалі не поінформований	35,3
	Добре поінформований	13,7
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	2.4
	Всього	100.0

Q-UA 4.1

Наскільки Ви вважаєте себе поінформованим щодо програм транскордонного співробітництва в рамках Європейського інструменту сусідства і партнерства (ЄІСП) (2007-2013 рр.) та Європейського інструменту сусідства ЄІС (2014-2020 рр.)?

		Валідний процент
Валідні	Взагалі не проінформований	56.3
	Не дуже добре проінформований	36.4
	Добре проінформований	6.3
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	1.0
	Всього	100.0

Q-UA 4.2

Наскільки Ви вважаєте себе поінформованим про проекти словацько-українського транскордонного співробітництва, що фінансуються за допомоги Норвезького фінансового механізму та державного бюджету Словацької республіки?

		Валідний процент
Валідні	Взагалі не проінформований	59.3
	Не дуже добре проінформований	33.0
	Добре проінформований	5.0
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	2.7
	Всього	100.0

Q-UA 5.

З яких джерел Ви отримуєте інформацію про відносини між жителями Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини?

		Валідний процент
Валідні	Інтернет	23.1
	Міське телебачення	18.4
	Міське друковане видання	15.8
	Загальнонаціональне телебачення	12.1
	Міське радіо	9.5
	Не отримую інформації взагалі	7.6

Спілкування з родичами/друзями/колегами			5.4	
Загальнонаціональні друковані видання			4.5	
Особистий досвід (подорожі/відпочинок, бізнесові чи культурні контакти/ спортивні події)			2.4	
Відвідані конференції/семінари			.6	
Важко відповісти / відмова від відповіді			.4	
Інше			.2	
Всього			100.0	

Q-ЦА 6.1.

Чи маєте Ви можливість отримувати інформацію, що надходить із телепрограм сусідньої Словаччини?

			Валідний процент	
Валідні	Так		56.4	
	Ні		22.2	
	Не користуюся		21.4	
	Всього		100.0	

Q-ЦА 6.2.

Чи маєте Ви можливість отримувати інформацію, що надходить із радіо-програм сусідньої Словаччини?

			Валідний процент	
Валідні	Ні		36.2	
	Не користуюся		34.1	
	Так		29.7	
	Всього		100.0	

Q-ЦА 6.3.

Чи маєте Ви можливість отримувати інформацію, що надходить із друкованих джерел сусідньої Словаччини?

			Валідний процент	
Валідні	Не користуюся		38.2	
	Ні		34.1	
	Так		27.7	
	Всього		100.0	

Q-UA 7.

На Ваш погляд, наскільки об'єктивно в ЗМІ висвітлюється тема відносин між жителями прикордонних територій України та сусідньої Словаччини?

		Валідний процент
Валідні	Частково об'єктивно	53.3
	Цілком об'єктивно	16.4
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	15.6
	Зовсім не об'єктивно	14.7
	Всього	100.0

Q-UA 8.

Як Ви вважаєте, транскордонне співробітництво після розширення Європейського Союзу на Схід відповідає найперше інтересам?

		Валідний процент
Валідні	Найперше, інтересам всього Європейського Союзу	27.9
	Найперше, інтересам України	23.2
	Взаємним інтересам ЄС, України та сусідніх з нею країн, зокрема, Словаччини	19.5
	Найперше, інтересам сусідніх з Україною країн, зокрема, Словаччини	13.6
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	11.7
	Не відповідає інтересам жодної з країн	3.2
	Інше	.9
	Всього	100.0

Q-UA 9.

Який вплив мають історичні відносини Словаччини та України на сучасне транскордонне співробітництво їх сусідніх регіонів?

		Валідний процент
Валідні	Скоріше позитивний	54.4
	Однозначно позитивний	26.2
	Скоріше негативний	9.8
	ВВ	8.7
	Однозначно негативний	.9
	Всього	100.0

Q-UA 10.

Як Ви можете оцінити рівень транскордонного співробітництва Закарпаття із сусідніми регіонами Словаччини у економічній сфері (прикордонна торгівля, інвестиції, спільні підприємства тощо)?

		Валідний процент
Валідні	Середній	58.9
	Високий	28.7
	Низький	6.7
	Важко відповісти	5.7
	Всього	100.0

Q-UA 11.

Чи маєте Ви родичів або друзів в сусідній Словаччині?

		Валідний процент
Валідні	Ні	61.3
	Так	36.5
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	2.2
	Всього	100.0

Q-UA 12.

Як часто Вам доводиться відвідувати сусідню Словаччину, що межує з Вашою областю?

		Валідний процент
Валідні	Не доводилося відвідувати жодного разу	46.3
	Кілька разів на рік	23.0
	Один раз на кілька років	22.0
	Кілька разів на місяць	6.4
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	2.3
	Всього	100.0

Q-UA 14.

Наскільки Ви задоволені можливостями та умовами відвідування сусідньої Словаччини?

		Валідний процент
Валідні	Не знаю/ не відвідую сусідні країни	44.7

Частково задовлений			19.7	
Повністю задоволений			19.2	
Наскільки задоволений, настільки ж і незадоволений			8.2	
Частково незадоволений			3.7	
Зовсім не задоволений			2.8	
Важко відповісти/ відмова від відповіді			1.7	
Всього			100.0	

Q-UA 15.

Чи виникали у Вас проблеми із виїздом до сусідньої Словаччини?

		Валідний процент	
Валідні	Не знаю/ не відвідую сусідні країни		47.9
	Ні		33.1
	Так		17.0
	Важко відповісти/ відмова від відповіді		2.0
	Всього		100.0

Q-UA 16.

Якщо проблеми виникали, то які саме?

		Валідний процент	
Валідні	Не знаю/ не відвідую сусідні країни		56.5
	Тривале очікування перетину кордону		14.8
	Важко відповісти, відмова від відповіді		13.6
	Проблеми із отриманням візи		8.5
	Проблеми пов'язані із проходженням митного контролю		2.8
	Проблеми, пов'язані із проходженням паспортного контролю		2.0
	Інше		1.8
	Всього		100.0

Q-UA 17.

Оцініть роботу митної служби України, що забезпечує перетин державного кордону із Словаччиною.

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	31.7
	Задовільно	26.5
	Добре	16.4
	Незадовільно	10.3
	Дуже погано	8.8
	Дуже добре	5.7
	Важко відповісти	.6
	Всього	100.0

Q-UA 17.

Оцініть роботу прикордонної служби України, що забезпечує перетин державного кордону із Словаччиною.

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	31.0
	Задовільно	21.8
	Добре	21.5
	Незадовільно	11.6
	Дуже погано	6.6
	Дуже добре	6.6
	Важко відповісти	.9
	Всього	100.0

Q-UA 17.

Оцініть роботу інших служб України, що забезпечують перетин державного кордону із Словаччиною

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	31.6
	Добре	22.0
	Задовільно	20.7
	Погано	11.6
	дуже погано	6.7
	Дуже добре	5.4
	Важко відповісти	2.0
	Всього	100.0

Q-UA 18.

Оцініть роботу митної служби Словаччини, що забезпечує перетин державного кордону із Україною.

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	40.5
	Добре	22.5
	Задовільно	16.4
	Дуже добре	9.4
	Незадовільно	6.1
	Дуже погано	3.9
	Важко відповісти	1.2
	Всього	100.0

Q-UA 18.

Оцініть роботу прикордонної служби Словаччини, що забезпечує перетин державного кордону із Україною.

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	41.2
	Добре	20.6
	Задовільно	15.3
	Дуже добре	13.1
	Незадовільно	6.2
	Дуже погано	2.9
	Важко відповісти	.7
	Всього	100.0

Q-UA 18.

Оцініть роботу інших служб Словаччини, що забезпечують перетин державного кордону із Україною.

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	46.0
	Добре	20.4
	Задовільно	12.9
	Дуже добре	11.3
	Незадовільно	4.2
	Дуже погано	2.7
	Важко відповісти	2.5
	Всього	100.0

Q-UA 19.

Оцініть роботу Генерального консульства Словаччини в м.Ужгород, що здійснює візове обслуговування жителів Закарпатської області

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	43.9
	Добре	24.6
	Задовільно	12.6
	Дуже добре	11.1
	Незадовільно	4.1
	Важко відповісти	2.2
	Дуже погано	1.5
	Всього	100.0

Q-UA 20.

Які, на Вашу думку, є недоліки в роботі прикордонної та митної служб України?

		Валідний процент
Валідні	Не знаю/ не відвідую	28.4
	Корупція (хабарництво) серед працівників	22.1
	Повільне і байдуже обслуговування	12.6
	Недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення	10.8
	Недостатній рівень культури обслуговування	9.1
	Високий рівень бюрократії	7.8
	Важко відповісти / відмова від відповіді	5.6
	Нема недоліків	3.0
	Інше	.6
	Всього	100.0

Q-UA 21.

Які, на Вашу думку, є недоліки в роботі консульської, прикордонної та митної служб Словаччини?

		Валідний процент
Валідні	Не знаю/ не відвідую	36.5
	Повільне і байдуже обслуговування	17.9

Нема недоліків			14.0	
Важко відповісти / відмова від відповіді			9.2	
Недостатній рівень культури обслуговування			6.8	
Високий рівень бюрократії			6.3	
Корупція (хабарництво) серед працівників			5.9	
Недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення			2.6	
Інше			.8	
Всього			100.0	

Q-UA 22.

Наскільки, на Ваш погляд, забезпечені права національних меншин (різних національностей), що проживають на Зарпатті?

		Валідний процент	
Валідні	Забезпечені в основному		51.9
	Забезпечені повністю		24.0
	Скоріше не забезпечені		16.5
	Важко відповісти/ відмова від відповіді		3.9
	Повністю не забезпечені		3.7
	Всього		100.0

Q-UA 23.

Як у Вашому населеному пункті ставляться до представників національних меншин?

		Валідний процент	
Валідні	В основному толерантно (поважно), однак іноді трапляються конфлікти		49.6
	Повністю толерантно (поважно)		43.3
	Ставляться не толерантно (не поважно)		5.0
	Важко відповісти / відмова від відповіді		2.1
	Всього		100.0

Q-UA 24.

Як Ви ставитесь до змішаних шлюбів із представниками іншої національності?

		Валідний процент
Валідні	повністю позитивно	36.9
	нейтрально	30.5
	переважно позитивно	24.0
	переважно негативно	5.6
	повністю негативно	2.4
	важко відповісти/ відмова від відповіді	.6
	Всього	100.0

Q-UA 26.

Наскільки в Закарпатській області забезпечені права різних релігійних конфесій (людей різного віросповідання)?

		Валідний процент
Валідні	Забезпечені в основному	46.2
	Забезпечені повністю	37.0
	Скоріше не забезпечені	8.7
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	5.0
	Повністю не забезпечені	3.1
	Всього	100.0

Q-UA 27.

Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Вашому населеному пункті з проявами дискримінації за мовною ознакою?

		Валідний процент
Валідні	Ні	75.3
	Так	18.8
	Важко відповісти/відмова	5.9
	Всього	100.0

Q-UA 27.

Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Вашому населеному пункті з проявами дискримінації за етнічною ознакою?

		Валідний процент
Валідні	Ні	80.9
	Так	12.3
	Важко відповісти/відмова	6.8
	Всього	100.0

Q-UA 27.

Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Вашому населеному пункті з проявами дискримінації за віросповіданням?

		Валідний процент
Валідні	Ні	75.3
	Так	16.3
	Важко відповісти/відмова	8.4
	Всього	100.0

Q-UA 28.

Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Словаччині з проявами дискримінації за мовною ознакою?

		Валідний процент
Валідні	Ні	47.2
	Не знаю/не відвідував	39.8
	Так	9.1
	Важко відповісти/відмова	3.9
	Всього	100.0

Q-UA 28.

Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Словаччині з проявами дискримінації за етнічною ознакою?

		Валідний процент
Валідні	Ні	50.3
	Не знаю/не відвідував	40.9
	Важко відповісти/відмова	4.6
	Так	4.2
	Всього	100.0

Q-UA 28.

Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Словаччині з проявами дискримінації за віросповіданням?

		Валідний процент
Валідні	Ні	51.7
	Не знаю/не відвідував	40.6
	Важко відповісти/відмова	4.4
	Так	3.3
	Всього	100.0

Q-UA 29.

Як Ви можете оцінити рівень транскордонного співробітництва Закарпаття із сусідніми регіонами Словаччини у сфері боротьби із стихійними лихами та у сфері охорони навколишнього середовища (спільне будівництво протипаводкових споруд, реалізація екологічних програм)?

		Валідний процент
Валідні	Середній	52.6
	Важко відповісти/ відмова/ не знаю	21.5
	Низький	14.4
	Високий	11.5
	Всього	100.0

Q-UA 30.

Як Ви можете оцінити рівень транскордонного співробітництва Закарпаття із сусідніми регіонами Словаччини у сфері боротьби із злочинністю (боротьба проти контрабанди, нелегальної міграції, корупції)?

		Валідний процент
Валідні	Середній	47.7
	Важко відповісти/ відмова/ не знаю	21.7
	Низький	19.4
	Високий	11.2
	Всього	100.0

Q-UA 31.1.

Наскільки Важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є ретельне збереження історичних, культурних, релігійних пам'яток, родових могил?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	43.7
	Важливо	24.6
	Досить важливо	17.8
	Не важливо	8.7
	Зовсім не важливо	4.1
	Важко відповісти	1.1
	Всього	100.0

Q-UA 31.2.

Наскільки Важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є свобода віросповідання, вільний доступ до богослужіння по обидві сторони кордону?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	44.4
	Важливо	25.1
	Досить важливо	16.8
	Не важливо	8.4
	Зовсім не важливо	4.4
	Важко відповісти	.9
	Всього	100.0

Q-UA 31.3.

Наскільки Важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є традиція великої кількості змішаних шлюбів, що проживають з обох сторін кордону?

		Валідний процент
Валідні	Досить важливо	29.4
	Важливо	28.1
	Дуже важливо	17.6
	Не важливо	13.3
	Зовсім не важливо	10.5
	Важко відповісти	1.1
	Всього	100.0

Q-UA 31.4.

Наскільки Важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є спільне реагування на надзвичайні ситуації, спільні природоохоронні заходи та управління життєво важливими ресурсами?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	48.4
	Важливо	29.1
	Досить важливо	13.1
	Не важливо	5.3
	Зовсім не важливо	3.1
	Важко сказати	1.0
	Всього	100.0

Q-UA 31.5.

Наскільки Важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є чітке, прозоре виконання закону про статус транскордонних територій, сприяння вільному пересуванню людей і товарів через кордон?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	46.6
	Важливо	26.6
	Досить важливо	16.8
	Не важливо	4.8
	Зовсім не важливо	3.2
	Важко відповісти	2.0
	Всього	100.0

Q-UA 31.6.

Наскільки Важливим для населення Закарпаття та жителів прикордонних територій сусідньої Словаччини є мережа сучасних і недорогих засобів зв'язку (мобільного зв'язку та доступу до мережі інтернет)?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	39.1
	Важливо	28.2
	Досить важливо	16.2
	Не важливо	9.2
	Зовсім не важливо	5.0
	Важко відповісти	2.3
	Всього	100.0

Q-UA 31.7.

Наскільки Важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є те, щоб прикордонні регіони працювали як єдиний економічний простір, обсяги прикордонної торгівлі були значними і постійно розширювалися?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	47.7
	Важливо	27.0
	Досить важливо	14.0
	Не важливо	6.5
	Зовсім не важливо	2.8
	Важко відповісти	2.0
	Всього	100.0

Q-UA 31.8.

Наскільки Важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є відсутність віз для перетину кордону?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	69.1
	Важливо	11.3
	Досить важливо	9.0
	Не важливо	5.2
	Зовсім не важливо	2.8
	Важко відповісти	2.6
	Всього	100.0

Q-UA 31.9.

Наскільки Важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є достатня кількість контрольно-пропускних пунктів для швидкого перетину кордону?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	62.5
	Важливо	17.6
	Досить важливо	12.8
	Зовсім не важливо	3.0
	Не важливо	2.6
	Важко відповісти	1.5
	Всього	100.0

Q-UA 32.1.

Чи вистачає Вам особисто впевненості, що не буде міжнаціональних конфліктів?

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	40.9
	Важко сказати, вистачає чи ні	37.2
	Вистачає	18.0
	Не цікавить	3.9
	Всього	100.0

Q-UA 32.2.

Чи вистачає Вам особисто взаєморозуміння між людьми різних національностей?

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	34.1
	Не вистачає	33.5
	Вистачає	29.6
	Не цікавить	2.8
	Всього	100.0

Q-UA 32.3.

Чи вистачає Вам особисто можливості долучатися до своєї національної культури?

		Валідний процент
Валідні	Вистачає	48.5
	Важко сказати, вистачає чи ні	31.2
	Не вистачає	14.4
	Не цікавить	5.9
	Всього	100.0

Q-UA 32.4.

Чи вистачає Вам особисто роботи, що підходить?

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	40.0
	Вистачає	30.5
	Важко сказати, вистачає чи ні	24.7
	Не цікавить	4.8
	Всього	100.0

Q-UA 32.5.**Чи вистачає Вам особисто можливості мати додатковий заробіток?**

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	43.8
	Вистачає	26.7
	Важко сказати, вистачає чи ні	24.0
	Не цікавить	5.5
	Всього	100.0

Q-UA 32.6.**Чи вистачає Вам особисто можливості працювати з повною віддачею?**

		Валідний процент
Валідні	Вистачає	32.5
	Важко сказати, вистачає чи ні	32.4
	Не вистачає	30.2
	Не цікавить	4.9
	Всього	100.0

Q-UA 32.7.**Чи вистачає Вам особисто можливості повноцінно проводити відпустку?**

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	35.3
	Вистачає	33.9
	Важко сказати, вистачає чи ні	24.6
	Не цікавить	6.2
	Всього	100.0

Q-UA 32.8.**Чи вистачає Вам особисто повноцінного дозвілля?**

		Валідний процент
Валідні	Вистачає	38.1
	Важко сказати, вистачає чи ні	29.9
	Не вистачає	24.2
	Не цікавить	7.8
	Всього	100.0

Q-UA 32.9.***Чи вистачає Вам особисто необхідного одягу?***

		Валідний процент
Валідні	Вистачає	53.1
	Важко сказати, вистачає чи ні	21.9
	Не вистачає	15.0
	Не цікавить	10.0
	Всього	100.0

Q-UA 32.11.***Чи вистачає Вам особисто необхідних меблів?***

		Валідний процент
Валідні	Вистачає	54.7
	Важко сказати, вистачає чи ні	20.3
	Не вистачає	14.5
	Не цікавить	10.5
	Всього	100.0

Q-UA 32.12.***Чи вистачає Вам особисто можливості купувати найнеобхідніші продукти?***

		Валідний процент
Валідні	Вистачає	59.2
	Важко сказати, вистачає чи ні	21.8
	Не вистачає	13.0
	Не цікавить	6.0
	Всього	100.0

Q-UA 32.13.***Чи вистачає Вам особисто можливості харчуватися відповідно до своїх смаків?***

		Валідний процент
Валідні	Вистачає	45.5
	Важко сказати, вистачає чи ні	24.7
	Не вистачає	24.5
	Не цікавить	5.3
	Всього	100.0

Q-UA 32.14.**Чи вистачає Вам особисто хорошого житла?**

		Валідний процент
Валідні	Вистачає	49.2
	Не вистачає	23.0
	Важко сказати, вистачає чи ні	22.7
	Не цікавить	5.1
	Всього	100.0

Q-UA 32.15.**Чи вистачає Вам особисто справедливої оцінки заслуг людини перед суспільством?**

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	33.6
	Не вистачає	32.8
	Вистачає	26.3
	Не цікавить	7.3
	Всього	100.0

Q-UA 31.16.**Чи вистачає Вам особисто дотримання в країні прав людини?**

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	32.7
	Важко сказати, вистачає чи ні	32.7
	Вистачає	31.1
	Не цікавить	3.5
	Всього	100.0

Q-UA 32.17.**Чи вистачає Вам особисто норм і цінностей, які об'єднують людей в державі та суспільстві?**

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	33.9
	Вистачає	31.9
	Не вистачає	26.7
	Не цікавить	7.5
	Всього	100.0

Q-UA 32.18.**Чи вистачає Вам особисто вміння жити в нових суспільних умовах?**

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	38.2
	Вистачає	31.0
	Не вистачає	24.6
	Не цікавить	6.2
	Всього	100.0

Q-UA 32.19.**Чи вистачає Вам особисто впевненості в своїх силах?**

		Валідний процент
Валідні	Вистачає	48.0
	Важко сказати, вистачає чи ні	29.4
	Не вистачає	19.3
	Не цікавить	3.3
	Всього	100.0

Q-UA 32.20.**Чи вистачає Вам особисто рішучості у досягнення своїх цілей?**

		Валідний процент
Валідні	Вистачає	47.7
	Важко сказати, вистачає чи ні	26.6
	Не вистачає	22.0
	Не цікавить	3.7
	Всього	100.0

Q-UA 32.21.**Чи вистачає Вам особисто впевненості у власному майбутньому?**

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	40.8
	Важко сказати, вистачає чи ні	28.2
	Вистачає	26.6
	Не цікавить	4.4
	Всього	100.0

ДЕМОГРАФІЧНИЙ БЛОК

D-УА 1.

Стать респондента

		Валідний процент
Валідні	Жінка	53.1
	Чоловік	46.9
	Всього	100.0

D-УА 2.

Ваш вік?

		Валідний процент
Валідні	18	10.3
	20	9.0
	19	7.7
	21	5.1
	23	3.2
	22	3.0
	37	2.8
	38	2.8
	36	2.6
	25	2.4
	32	2.4
	40	2.4
		2.1
	26	2.1
	27	2.1
	28	2.1
	29	1.7
	31	1.7
	30	1.5
	33	1.5
	34	1.5
	41	1.5
	43	1.5
	48	1.5
	35	1.3
	42	1.3
	45	1.3

17			1.1	
24			1.1	
39			1.1	
47			1.1	
50			1.1	
53			1.1	
55			1.1	
57			1.1	
44			.9	
46			.9	
49			.9	
51			.9	
63			.9	
52			.6	
64			.6	
67			.6	
69			.6	
16			.4	
58			.4	
62			.4	
65			.4	
66			.4	
68			.4	
70			.4	
71			.4	
73			.4	
74			.4	
54			.2	
56			.2	
59			.2	
60			.2	
61			.2	
72			.2	
75			.2	
76			.2	
80			.2	
Всього			100.0	

D-УА 3.**Який найвищий рівень освіти Ви отримали?**

		Валідний процент
Валідні	Повна середня освіта (атестат про повну середню освіту за 10-11 класів середньої школи)	24.2
	Середня спеціальна освіта (училище, коледж, технікум)	20.8
	Повна вища освіта (спеціаліст)	19.7
	Повна вища освіта (магістр)	14.2
	Базова вища освіта (бакалавр)	13.6
	Неповна середня освіта (атестат за 8-9 класів середньої школи)	3.0
	Додаткове навчання на базі повної середньої освіти (професійні, загальноосвітні курси і т.д.)	2.8
	Неповна початкова освіта (менше 4-х класів середньої школи)	1.5
	Аспірантура, вчена ступінь	.2
	Всього	100.0

D-УА 4.**Як би Ви могли охарактеризувати своє сімейне становище?**

		Валідний процент
Валідні	Одружений/одружена	44.8
	Неодружений/неодружена, ніколи не мешкав/ не мешкала з партнером	25.2
	Неодружений/неодружена наразі проживаю з партнером	8.9
	Вдівець/вдова	4.0
	Відмова від відповіді	3.7
	Неодружений/неодружена, раніше проживав/ проживала з партнером	3.5
	Розлучений/розлучена	3.3
	Повторний шлюб	2.6
	Розійшлись	2.4
	Інше	1.7
	Всього	100.0

D-УА 5.**Основний вид Вашої діяльності?**

		Валідний процент
Валідні	Оплачувана робота (найманий працівник, самозайнятий, сезонна робота, тимчасова робота, сімейний бізнес, підприємець)	53.9
	Навчання (не оплачується роботодавцем) включаючи канікули	24.3
	Без роботи, але активно шукаю роботу	6.7
	На пенсії (за віком)	4.3
	Домашня робота, піклування про дітей чи інших людей	3.4
	На пенсії за станом здоров'я (хворий чи не дієдатний)	3.0
	Інше	2.0
	Без роботи, хочу працювати, але активно не шукаю роботу	1.3
	Відмова від відповіді	1.1
	Всього	100.0

D-УА 6.**До якого виду професійної діяльності Ви могли б себе віднести?**

		Валідний процент
Валідні	Професійна робота, спеціаліст, заняття , яке потребує вищої освіти (лікар, вчитель, інженер)	34.1
	Керівник вищої та середньої ланки (директор, начальник відділу, є в підпорядкуванні люди)	12.2
	Приватний зідприємець, фермер (власник бізнесу)	11.7
	Робітник у сільському господарстві	9.0
	Кваліфікований робітник (майстер, механік, електрик, виробник знарядь праці, водій, продавець)	8.2

Службовець, в тому числі і державний, середнього та низького рангу (секретар, клерк, офіс менеджер)			7.7	
Відмова від відповіді			5.7	
Некваліфікований робітник (різно-робочий, некваліфікований робітник, прибиральниця, охоронець)			4.5	
Службовець, в тому числі і державний, високого рангу			3.7	
Працівник поліції, митниці, військовослужбовець, прикордонник і т.д.			1.7	
Інше			1.5	
Всього			100.0	

D-УА 8.**Характеристика матеріального становища Вашої сім'ї**

		Валідний процент	
Валідні	Вистачає на все необхідне	47.2	
	Вистачає тільки на прожиття	24.7	
	Живемо у повному достатку	11.9	
	Відмова від відповіді	9.1	
	Вистачає лише на продукти харчування	7.1	
	Всього	100.0	

D-УА 9.**До якої національності Ви себе відносите?**

		Валідний процент	
Валідні	Українець(-ка)	89.8	
	Угорець (-ка)	3.2	
	Русин (-ка)	3.1	
	Відмова	1.3	
	Єврей (-ка)	1.0	
	Словак (-ка)	.6	
	Румун (-ка)	.4	
	Інше	.4	
	Ром (-ка)	.2	
	Всього	100.0	

D-UA 10.**Якою мовою Ви найчастіше розмовляєте вдома?**

		Валідний процент
Валідні	Українська	93.7
	Інша	3.7
	Угорська	1.3
	Російська	.9
	Румунська	.2
	Відмова	.2
	Всього	100.0

D-UA 11.**Чи відносили Ви себе коли-небудь до певної релігії чи віросповідання?**

		Валідний процент
Валідні	Так	86.4
	Ні	9.1
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	4.5
	Всього	100.0

D-UA 12.**До якої саме релігії Ви себе відносите?**

		Валідний процент
Валідні	Православна церква (патріархат не важливий)	54.4
	Греко-католицька церква	18.4
	Римо-католицька церква	7.0
	Інша християнська церква (Свідки Іегови, суботники, Церква Христа, п'ятидесятники)	3.9
	Православний християнин без поділу на конфесії	3.7
	Атеїст	3.5
	Відмова від відповіді	3.5
	Протестантська церква	2.8
	Християнин без поділу на конфесії	2.2
	Інше	.4
	Мусульманська віра	.2
	Всього	100.0

D-UA 13.

Окрім вінчання чи похорону, як часто Ви відвідуєте релігійні служби?

		Валідний процент
Валідні	Раз на тиждень	23.9
	Тільки на окремі свята	21.3
	Приблизно раз на місяць	18.7
	Кожні 2-3 місяці	11.5
	Приблизно раз на рік	8.9
	Більше, ніж один раз на тиждень	7.6
	Відмова від відповіді	4.6
	Рідше	2.8
	Ніколи	0.7
	Всього	100,0

3.2. Результати моніторингового емпіричного соціологічного дослідження в Кошицькому та Пряшівському самоврядних краях (Словаччина)

Отримано анкет¹¹: 500. Роздано інтерв'юерам: 500 анкет.

Повернено: 448 анкет. Пройшло фільтри SPSS: 427.

Вибірка: генеральна сукупність.

Метод: випадкове число.

Регіон: Східна Словаччина (Кошицький та Пряшівський краї), міста - Сніна, Міхаловце, Собранце, Рожнява, Требішов, Попрад, Левоча, Кежмарок, Стара Любовня, Сабінов, Бардейов, Межилаборці, Стропков, Свіднік, Вранов, Гелніце.

Q-SK 1.

Скільки років Ви постійно проживаєте в цьому регіоні?

		Валідний процент
Валідні	Від 10 до 20 років	31.6
	Усе життя	63.2
	Більше 20 років	5.2
	Всього	100.0

¹¹ Див.: Анкета для масового опитування громадян Словаччини (проект «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини і України» в рамках програми Sk08 – транскордонне співробітництво: “Словаччина-Україна: співпраця через кордони”) // Посібник з емпіричного соціологічного дослідження словацько-українського транскордонного співробітництва .– Ужгород:ІТС, 2017.

Q- SK 2.**Скільки років Ваша сім'я постійно проживає в цьому регіоні?**

		Валідний процент
Валідні	Усе життя	52.6
	Від 10 до 20 років	15.8
	Більше 20 років	15.8
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	15.8
	Всього	100.0

Q- SK 3.**Яке значення особисто для Вас та Вашої сім'ї мають відносини жителів Словаччини з сусідніми регіонами України?**

		Валідний процент
Валідні	Мало важливе	36.8
	Практично не мають значення	31.6
	Достатньо важливе	15.8
	Важко відповісти \ відмова від відповіді	15.8
	Всього	100.0

Q- SK 4.**Наскільки Ви вважаєте себе поінформованим щодо нинішніх відносин між жителями Словаччини та населенням сусідніх регіонів України?**

		Валідний процент
Валідні	Не дуже добре проінформований	57.9
	Взагалі не проінформований	26.3
	Добре проінформований	15.8
	Всього	100.0

Q- SK 4.1.**Наскільки Ви вважаєте себе поінформованим щодо програм транскордонного співробітництва в рамках Європейського інструменту сусідства і партнерства (ЄІСП) (2007-2013 рр.) та Європейського інструменту сусідства ЄІС (2014-2020 рр.)?**

		Валідний процент
Валідні	Взагалі не проінформований	57.9
	Не дуже добре проінформований	26.3

Важко відповісти/ відмова від відповіді			15.8	
Всього			100.0	

Q- SK 4.2.

Наскільки Ви вважаєте себе поінформованим про проекти словацько-українського транскордонного співробітництва, що фінансуються за допомоги Норвезького фінансового механізму та державного бюджету Словацької республіки?

			Валідний процент	
Валідні	Взагалі не проінформований		57.9	
	Не дуже добре проінформований		31.6	
	Добре проінформований		10.5	
	Всього		100.0	

Q- SK 5.

З яких джерел Ви отримуєте інформацію про відносини між жителями сусідніх регіонів Словаччини та України?

			Валідний процент	
Валідні	Інтернет		21.1	
	Місцеві друковані видання		15.8	
	Загальнонаціональне телебачення		15.8	
	Радіо		15.8	
	Не отримую інформації взагалі		10.5	
	Місцеве телебачення		5.3	
	Відвідані конференції/ семінари		5.3	
	Особистий досвід (подорожі/ відпочинок, бізнесові чи культурні контакти/ спортивні події)		5.3	
	Важко відповісти / відмова від відповіді		5.1	
	Всього		100.0	

Q- SK 6.

Чи маєте Ви можливість отримувати інформацію, що надходить із телепрограм сусідньої України?

			Валідний процент	
Валідні	Так		94.4	
	Ні		5.6	
	Всього		100.0	

Q- SK 6.

Чи маєте Ви можливість отримувати інформацію, що надходить із радіо-програми сусідньої України?

		Валідний процент
Валідні	Так	58.8
	Ні	23.6
	Не користуюся	17.6
	Всього	100.0

Q- SK 6.

Чи маєте Ви можливість отримувати інформацію, що надходить із друкованих джерел сусідньої України?

		Валідний процент
Валідні	Так	27.8
	Не користуюся	66
	Ні	6.2
	Всього	100.0

Q- SK 7.

Наскільки об'єктивно в ЗМІ висвітлюється тема відносин між жителями прикордонних територій України та сусідньої Словаччини?

		Валідний процент
Валідні	Частково об'єктивно	52.6
	Важко відповісти/відмова від відповіді	36.8
	Цілком об'єктивно	5.3
	Зовсім не об'єктивно	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 8.

Як Ви вважаєте, транскордонне співробітництво після розширення Європейського союзу на Схід відповідає найперше інтересам...?

		Валідний процент
Валідні	Важко відповісти/ відмова від відповіді	31.6
	Взаємним інтересам ЄС, України та сусідніх з нею країн, зокрема, Словаччини	21.0

Найперше, інтересам всього Європейського Союзу			15.8	
Найперше, інтересам України			15.8	
Найперше, інтересам сусідніх з Україною країн, зокрема, Словаччини			15.8	
Всього			100.0	

Q- SK 9.

Який вплив мають історичні відносини Словаччини та України на сучасне транскордонне співробітництво їх сусідніх регіонів?

		Частота	Валідний процент
Валідні	Скоріше позитивний	9	47.4
	Важко відповісти	6	31.5
	Однозначно позитивний	3	15.8
	Скоріше негативний	1	5.3
	Всього	19	100.0

Q- SK 10.

Як Ви можете оцінити рівень транскордонного співробітництва Закарпаття з сусідніми регіонами Словаччини?

		Валідний процент
Валідні	Важко відповісти	52.6
	Середній	31.6
	Високий	10.5
	Низький	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 11.

Будь ласка, оцініть роботу митної служби Словаччини.

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	66.7
	Задовільно	16.7
	Дуже добре	11.1
	Добре	5.5
	Всього	100.0

Q- SK 12.***Будь ласка, оцініть роботу прикордонної служби Словаччини***

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	66.7
	Задовільно	11.1
	Добре	11.1
	Дуже добре	11.1
	Всього	100.0

Q- SK 13.***Будь ласка, оцініть роботу інших служб Словаччини з перетину кордону***

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	77.8
	Незадовільно	5.6
	Добре	5.6
	Дуже добре	5.5
	Важко відповісти	5.5
	Всього	100.0

Q- SK 14.***Будь ласка, оцініть роботу митної служби України***

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	73.7
	Задовільно	15.8
	Незадовільно	5.3
	Важко відповісти	5.2
	Всього	100.0

Q- SK 15.***Будь ласка, оцініть роботу прикордонної служби України***

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	78.9
	Задовільно	10.5
	Незадовільно	5.3
	Важко відповісти	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 16.***Будь ласка, оцініть роботу інших служб України з перетину кордону***

		Валідний процент
Валідні	Не відвідував	78.9
	Важко відповісти	10.5
	Задовільно	5.3
	Добре	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 17.***Які, на Вашу думку, недоліки є в роботі прикордонної та митної служби України?***

		Валідний процент
Валідні	Не знаю/ не відвідую	73.7
	Повільне і байдуже обслуговування	10.5
	Високий рівень бюрократії	5.3
	Корупція (хабарництво) серед працівників	5.3
	Важко відповісти / відмова від відповіді	5.2
	Всього	100.0

Q- SK 18.***Які, на Вашу думку, недоліки є в роботі консульської, прикордонної та митної служби Словаччини?***

		Валідний процент
Валідні	Не знаю/ не відвідую	63.2
	Важко відповісти / відмова від відповіді	15.8
	Корупція (хабарництво) серед працівників	10.5
	Високий рівень бюрократії	5.2
	Недостатній рівень культури обслуговування	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 19.1.

Наскільки важливим для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є ретельне збереження історичних, культурних, релігійних пам'яток, родових могил?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	36.8
	Важко відповісти	31.6
	Досить важливо	15.8
	Важливо	10.5
	Зовсім не важливо	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 19.2.

Наскільки важливим для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є усунення бар'єрів, щоб відвідувати пам'ятки і могили по обидва боки кордону?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	26.3
	Досить важливо	21.1
	Важливо	21.1
	Важко відповісти	21.1
	Зовсім не важливо	5.2
	Не важливо	5.2
	Всього	100.0

Q- SK 19.3.

Наскільки важливим для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є свобода віросповідання, свобода доступу до богослужінь по обидва боки кордону?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	38.9
	Важко відповісти	27.8
	Важливо	22.2
	Досить важливо	11.1
	Всього	100.0

Q- SK 19.4.

Наскільки важливою для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є спільна історія регіону по обидва боки кордону?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	26.3
	Досить важливо	21.1
	Важливо	21.1
	Важко відповісти	21.1
	Зовсім не важливо	5.3
	Не важливо	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 19.5.

Наскільки важливим для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є велика кількість змішаних шлюбів по обидва боки кордону?

		Валідний процент
Валідні	Важко відповісти	36.8
	Не важливо	26.3
	Зовсім не важливо	10.5
	Досить важливо	10.5
	Дуже важливо	10.5
	Важливо	5.4
	Всього	100.0

Q- SK 19.6.

Наскільки важливими для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є спільні дії в надзвичайних ситуаціях, таких як стихійні лиха (повені), координація і спільні процедури управління для забезпечення життєво важливих ресурсів, коли кордони втрачають практичне значення?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	42.1
	Важко відповісти	21.1
	Досить важливо	15.8
	Важливо	10.5
	Зовсім не важливо	5.3
	Не важливо	5.2
	Всього	100.0

Q- SK 19.7.

Наскільки важливим для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є дотримання закону про статус прикордонних районів, щоб полегшити вільне пересування людей і товарів через кордон?

		Валідний процент
Валідні	Важко відповісти	31.6
	Досить важливо	26.3
	Дуже важливо	21.1
	Важливо	15.8
	Не важливо	5.2
	Всього	100.0

Q- SK 19.8.

Наскільки важливим для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є сучасний, технічно досконалий і швидкий спосіб транспортування через кордон?

		Валідний процент
Валідні	Важливо	27.8
	Дуже важливо	27.8
	Досить важливо	16.7
	Не важливо	11.1
	Важко відповісти	11.0
	Зовсім не важливо	5.6
	Всього	100.0

Q- SK 19.9.

Наскільки важливим для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є сучасний і недорогий транскордонний зв'язок через фіксовані і мобільні мережі?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	36.8
	Важливо	21.1
	Важко відповісти	21.0
	Досить важливо	15.8
	Не важливо	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 19.10.

Наскільки важливим для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є вільний і недорогий доступ в Інтернет?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	38.9
	Досить важливо	22.2
	Важливо	16.7
	Важко відповісти	16.7
	Зовсім не важливо	5.5
	Всього	100.0

Q- SK 19.11.

Наскільки важливим для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є можливість прикордонних регіонів працювати як єдиний економічний простір, значно і послідовно розширювати обсяг транскордонної торгівлі?

		Валідний процент
Валідні	Важко відповісти	31.6
	Важливо	26.3
	Дуже важливо	15.8
	Зовсім не важливо	10.5
	Не важливо	10.5
	Досить важливо	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 19.20.

Наскільки важливим для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є відсутність віз на кордоні, які перетинають на прикордонних переходах в обох країнах (відсутність перепусток для місцевого прикордонного руху для мешканців прикордонних регіонів обох країн)?

		Валідний процент
Валідні	Важко відповісти	52.6
	Дуже важливо	15.8
	Не важливо	10.5
	Важливо	10.5
	Зовсім не важливо	5.3
	Досить важливо	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 19.21.

Наскільки важливим для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є достатня кількість контрольних пунктів, яка прискорить термін перетину кордону на прикордонних переходах?

		Валідний процент
Валідні	Важко відповісти	47.4
	Дуже важливо	21.1
	Важливо	15.8
	Зовсім не важливо	5.3
	Не важливо	5.2
	Досить важливо	5.2
	Всього	100.0

Q- SK 19.22.

Наскільки важливим для населення Вашого регіону та для жителів прикордонних областей України є те, що все більше людей буде працювати по обидва боки кордону?

		Валідний процент
Валідні	Дуже важливо	47.4
	Важко відповісти	26.3
	Важливо	15.8
	Не важливо	5.3
	Досить важливо	5.2
	Всього	100.0

Q- SL 20.

Наскільки, на Ваш погляд, у Вашому регіоні забезпечені права національних меншин?

		Валідний процент
Валідні	Скоріше не забезпечені	31.6
	Забезпечені в основному	26.3
	Забезпечені повністю	21.1
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	21.0
	Всього	100.0

Q- SL 21.

Як у Вашому населеному пункті ставляться до представників національних меншин?

		Валідний процент
Валідні	Важко відповісти / відмова від відповіді	42.1
	Повністю толерантно (поважно)	21.1
	В основному толерантно (поважно), однак іноді трапляються конфлікти	21.1
	Ставляться не толерантно (не поважно)	15.7
	Всього	100.0

Q- SL 22.

Як Ви ставитесь до змішаних шлюбів із представниками іншої національності?

		Валідний процент
Валідні	Переважаю позитивно	47.4
	Нейтрально	36.8
	Повністю негативно	10.5
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	5.3
	Всього	100.0

Q- SL 23.

Як Ви ставитесь до людей, які приїжджають з України працювати у Вашому місті?

		Валідний процент
Валідні	Переважаю позитивно	52.6
	Нейтрально	31.6
	Повністю позитивно	10.5
	Повністю негативно	5.3
	Всього	100.0

Q- SL 24.

Чи забезпечена у Вашому місті можливість представникам етнічних меншин отримати базову освіту на своїй рідній мові?

		Валідний процент
Валідні	Частково забезпечена	36.8
	Важко відповісти/ відмова від відповіді	31.6
	Скоріше незабезпечена	21.1
	Повністю забезпечена	5.2
	Зовсім не забезпечена	5.3
	Всього	100.0

Q-SL 25.

Наскільки в Вашому регіоні забезпечені права різних релігійних конфесій (людей різного віросповідання)?

		Валідний процент
Валідні	Важко відповісти/ відмова від відповіді	41.2
	Забезпечені повністю	29.4
	Забезпечені в основному	29.4
	Всього	100.0

Q-SL 26.

Чи доводилося Вам особисто чи членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Вашому населеному пункті з проявами дискримінації за мовною ознакою?

		Валідний процент
Валідні	Ні	82.4
	Важко відповісти/відмова	17.6
	Всього	100.0

Q-SL 27.

Чи доводилося Вам особисто чи членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Вашому населеному пункті з проявами дискримінації за етнічною ознакою?

		Валідний процент
Валідні	Ні	52.9
	Так	41.2
	Важко відповісти/відмова	5.9
	Всього	100.0

Q-SL 28.

Чи доводилося Вам особисто чи членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Вашому населеному пункті з проявами дискримінації за віросповіданням?

		Валідний процент
Валідні	Ні	70.6
	Важко відповісти/відмова	23.5
	Так	5.9
	Всього	100.0

Q-SL 29.

Чи доводилося Вам особисто чи членам Вашої сім'ї або родичам стикатися в Україні з проявами дискримінації за мовною ознакою?

		Валідний процент
Валідні	Не знаю/не відвідував	64.7
	Ні	29.4
	Важко відповісти/відмова	5.9
	Всього	100.0

Q-SL 30.

Чи доводилося Вам особисто чи членам Вашої сім'ї або родичам стикатися в Україні з проявами дискримінації за етнічною ознакою?

		Валідний процент
Валідні	Не знаю/не відвідував	64.7
	Ні	29.4
	Важко відповісти/відмова	5.9
	Всього	100.0

Q-SL 31.

Чи доводилося Вам особисто чи членам Вашої сім'ї або родичам стикатися в Україні з проявами дискримінації за віросповіданням?

		Валідний процент
Валідні	Не знаю/не відвідував	64.7
	Ні	29.4
	Важко відповісти/відмова	5.9
	Всього	100.0

Q-SL 32.

Як Ви можете оцінити рівень транскордонного співробітництва Словаччини з сусідніми регіонами України у сфері боротьби із стихійними лихами та у сфері охорони навколишнього середовища (спільне будівництво протипаводкових споруд, реалізація екологічних проєктів тощо)?

		Валідний процент
Валідні	Важко відповісти/відмова/ не знаю	52.9
	Середній	35.3
	Високий	11.8
	Всього	100.0

Q-SL 33.

Як Ви можете оцінити рівень транскордонного співробітництва Словаччини з сусідніми регіонами України у сфері боротьби із злочинністю (боротьба проти контрабанди, нелегальної міграції, корупції)?

		Валідний процент
Валідні	Важко відповісти/відмова/ не знаю	52.9
	Середній	29.4
	Високий	11.8
	Низький	5.9
	Всього	100.0

Q- SK 34.1.

Чи вистачає Вам особисто впевненості, що не буде міжнаціональних конфліктів?

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	42.1
	Важко сказати, вистачає чи ні	31.6
	Вистачає	21.0
	Не цікавить	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 34.2.

Чи вистачає Вам особисто взаєморозуміння між людьми різних національностей?

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	36.8
	Не вистачає	31.6
	Вистачає	31.6
	Всього	100.0

Q- SK 34.3.

Чи вистачає Вам особисто можливості долучатися до своєї національної культури?

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	63.2
	Вистачає	26.3
	Не вистачає	10.5
	Всього	100.0

Q- SK 34.4.**Чи вистачає Вам особисто можливості мати додатковий заробіток?**

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	52.6
	Важко сказати, вистачає чи ні	21.1
	Не цікавить	21.1
	Вистачає	5.2
	Всього	100.0

Q- SK 34.5.**Чи вистачає Вам особисто можливості працювати з повною віддачею?**

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	47.4
	Важко сказати, вистачає чи ні	31.6
	Не цікавить	15.7
	Вистачає	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 34.6.**Чи вистачає Вам особисто можливості повноцінно проводити відпустку?**

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	66.7
	Не вистачає	22.2
	Не цікавить	11.1
	Всього	100.0
Пропущені	Системні	
Всього		

Q- SK 34.7.**Чи вистачає Вам особисто повноцінного дозвілля?**

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	36.8
	Важко сказати, вистачає чи ні	36.8
	Вистачає	15.8
	Не цікавить	10.6
	Всього	100.0

Q- SK 34.8.

Чи вистачає Вам особисто необхідного одягу?

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	27.8
	Не цікавить	27.8
	Не вистачає	22.2
	Вистачає	22.2
	Всього	100.0
Пропущені	Системні	
Всього		

Q- SK 34.9.

Чи вистачає Вам особисто необхідних меблів?

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	31.6
	Не цікавить	26.3
	Не вистачає	21.1
	Вистачає	21.0
	Всього	100.0

Q- SK 34.10.

Чи вистачає Вам особисто можливості купувати найнеобхідніші продукти?

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	36.8
	Вистачає	26.3
	Не цікавить	21.1
	Не вистачає	15.8
	Всього	100.0

Q- SK 34.11.

Чи вистачає Вам особисто можливості харчуватися відповідно до своїх смаків?

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	42.1
	Не цікавить	26.3
	Не вистачає	15.8
	Вистачає	15.8
	Всього	100.0

Q- SK 34.12.

Чи вистачає Вам особисто хорошого житла?

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	47.4
	Важко сказати, вистачає чи ні	31.6
	Вистачає	15.8
	Не цікавить	5.2
	Всього	100.0

Q- SK 34.13.

Чи вистачає Вам особисто справедливої оцінки заслуг людини перед суспільством?

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	42.1
	Вистачає	31.6
	Важко сказати, вистачає чи ні	26.3
	Всього	100.0

Q- SK 34.14.

Чи вистачає Вам особисто дотримання в країні прав людини?

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	42.1
	Вистачає	31.6
	Не вистачає	21.1
	Не цікавить	5.2
	Всього	100.0

Q- SK 34.15.

Чи вистачає Вам особисто норм і цінностей, які об'єднують людей в державі та суспільстві?

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	52.6
	Не вистачає	26.3
	Вистачає	15.8
	Не цікавить	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 34.16.

Чи вистачає Вам особисто вміння жити в нових суспільних умовах?

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	57.9
	Вистачає	15.8
	Не цікавить	15.8
	Не вистачає	10.5
	Всього	100.0

Q- SK 34.17.

Чи вистачає Вам особисто впевненості в своїх силах?

		Валідний процент
Валідні	Важко сказати, вистачає чи ні	47.4
	Не вистачає	21.1
	Не цікавить	21.1
	Вистачає	10.4
	Всього	100.0

Q- SK 34.18.

Чи вистачає Вам особисто рішучості у досягнення своїх цілей?

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	57.9
	Важко сказати, вистачає чи ні	26.3
	Не цікавить	10.5
	Вистачає	5.3
	Всього	100.0

Q- SK 34.19.

Чи вистачає Вам особисто упевненості у власному майбутньому?

		Валідний процент
Валідні	Не вистачає	42.1
	Важко сказати, вистачає чи ні	42.1
	Не цікавить	10.5
	Вистачає	5.3
	Всього	100.0

ДЕМОГРАФІЧНИЙ БЛОК

D-SL 1.

Стать респондента

		Валідний процент
Валідні	Жінка	61.1
	Чоловік	38.9
	Всього	100.0

D-SL 2.

Який Ваш вік?

		Валідний процент
Валідні	18	10.3
	20	9.0
	19	7.7
	21	5.1
	23	3.2
	22	3.0
	37	2.8
	38	2.8
	36	2.6
	25	2.4
	32	2.4
	40	2.4
		2.1
	26	2.1
	27	2.1
	28	2.1
	29	1.7
	31	1.7
	30	1.5
	33	1.5
	34	1.5
	41	1.5
	43	1.5
	48	1.5
	35	1.3
	42	1.3
	45	1.3
	17	1.1
	24	1.1

39			1.1	
47			1.1	
50			1.1	
53			1.1	
55			1.1	
57			1.1	
44			.9	
46			.9	
49			.9	
51			.9	
63			.9	
52			.6	
64			.6	
67			.6	
69			.6	
58			.4	
62			.4	
65			.4	
66			.4	
68			.4	
70			.4	
71			.4	
73			.4	
74			.4	
54			.2	
56			.2	
59			.2	
60			.2	
61			.2	
72			.2	
75			.2	
76			.2	
80			.2	
Total			100.0	

D-SL 3.**Який найвищий рівень освіти Ви отримали?**

			Валідний процент	
Валідні	Середня спеціальна освіти (училище, коледж, технікум)		12.4	

Неповна середня освіта (атестат за 8-9 класів середньої школи)				30.0
Повна середня освіта (атестат про повну середню освіту за 10-11 класів середньої школи)				42.3
Повна вища освіта (магістр)				15.3
Всього				100.0

D-SL 4.

Як би Ви могли би охарактеризувати своє сімейне становище.

			Валідний процент	
Валідні	Неодружений/неодружена, ніколи не мешкав/ не мешкала з партнером			10.5
	Інше			11.6
	Одружений/одружена			67.4
	Відмова від відповіді			10.5
	Всього			100.0

D-SL 7.

Характеристика матеріального становища Вашої сім'ї

		Час-тота	Про-центи	Валідний процент	Накопичений процент
Валідні	Живемо у повному достатку	10	52.6	52.6	52.6
	Вистачає на все необхідне	6	31.6	31.6	84.2
	Відмова від відповіді	2	10.5	10.5	94.7
	Вистачає тільки на прожиття	1	5.3	5.3	100.0
	Всього	19	100.0	100.0	

D-SL 12.

Окрім вінчання чи похорону, як часто Ви відвідуєте релігійні служби?

			Валідний процент	
Валідні	Більше, ніж один раз на тиждень			44.4
	Раз на тиждень			27.8
	Приблизно раз на місяць			16.7
	відмова від відповіді			11.1
	Всього			100.0

3.3. Аналіз основних результатів моніторингового емпіричного соціологічного дослідження в прикордонних регіонах Словаччини та України

В рамках проекту «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів в транскордонному співробітництві Словаччини і України» було розроблено інструментарій для проведення моніторингового емпіричного соціологічного дослідження, який ставить собі на меті дослідити і вивчити через призму громадської думки населення сусідніх Словаччини та України основні складові словацько-українського транскордонного співробітництва.

Виходячи із прийнятого в європейському співтоваристві визначення поняття «транскордонне співробітництво», під яким розуміють будь-які спільні дії, спрямовані на посилення і поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох договірних сторін і на укладення з цією метою необхідних договорів або досягнення відповідних домовленостей, акцентуємо увагу, що саме за допомогою соціологічного супроводу даного процесу можна визначити основні орієнтири та тенденції змін у відносинах прикордонних територій.

В анкету, розроблену групою експертів, для соціологічного дослідження було включено низку питань (блоків питань) відповідно до індикаторів, які можуть оцінити транскордонні процеси за їх основними суб'єктами – жителями прикордонних регіонів, тими, кого останні геополітичні зміни на Східному кордоні ЄС торкнулися, в першу чергу.

Питання анкети стосуються як рівня оцінки нинішнього функціонального становища кордону та взаємодії населення по різні його сторони, так і особистих поведінкових цінностей та мотивів людей, що проживають на прикордонних територіях.

В рамках проекту також проведено моніторингове емпіричне соціологічне дослідження на території Словаччини та України, з метою апробації розробленої методології соціологічного супроводу словацько-українського транскордонного співробітництва та окремих його процесів.

Дослідження проводилось методом особистого анкетування (face to face) з респондентом, котрий проживає на прикордонній території Словаччини чи України.

Далі ми наведемо низку емпіричних даних, які були зібрані в ході цього дослідження з метою їх порівняння, в розрізі ставлення до одних і тих же питань і процесів прикордонними суб'єктами цих країн.

Скільки років Ви постійно проживаєте у даному регіоні?

Дослідження показало, що серед опитаних респондентів на прикордонних територіях Словаччини та України, переважна більшість населення – відповідно 63,2% та 66,4 % - усе своє життя постійно проживає в даній

місцевості. Доля людей, котрі проживають тут менше, ніж 5 років складає всього 8% та 9,9%.

Це свідчить про те, що люди, які проживають на прикордонних територіях, відносяться до категорії постійного наявного населення визначених територій, на які можна спрямовувати свою діяльність різними суб'єктами громадської та державної діяльності задля покращення ситуації в сфері транскордонного співробітництва.

Яке значення особисто для Вас, Вашої сім'ї мають відносини жителів Вашого регіону з жителями прикордонних територій сусідньої країни?

Варто відзначити, що населення, яке проживає поблизу кордону, відзначає достатню важливість особистої взаємодії з жителями прикордонних територій сусідніх країн.

Проте спостерігається суттєва розбіжність цього показника: в Словаччині – (в різних категоріях) – до 52 %, в Україні – (в різних категоріях) – до 77 %.

Чи маєте Ви родичів або друзів в сусідній країні?

Важливість і необхідність відносин жителів територій по різні сторони кордону між Словаччиною та Україною підтверджується також і тим, що чимало людей мають в сусідніх країнах власних родичів чи близьких друзів. Таких в обох країнах є: в Словаччині – 26,3 %, в Україні більше – 36,5 %.

Також прослідковується взаємозв'язок двох факторів: чим більше люди мають родичів та друзів у сусідній країні, тим більш важливим є для них взаємовідносини з жителями по іншу сторону кордону.

Як часто Вам доводиться відвідувати сусідню державу, що межує з Вашим регіоном?

57,9 % респондентів у прикордонних регіонах Словаччини не доводилося відвідувати Україну жодного разу.

21,1 % опитаних робить це один раз на кілька років, і тільки 10,5% - кілька разів на рік.

Для порівняння: 46,3 % респондентів в Закарпатті не доводилося відвідувати Словаччину жодного разу.

Проте 22,2 % опитаних робить це один раз на кілька років, і аж 23,0% - кілька разів на рік.

Як бачимо, баланс відвідуваності між прикордонними регіонами виразно позитивний на користь української території.

Пояснення цьому явищу, мабуть, просте - для населення словацьких прикордонних територій відкритий та значно привабливіший європейський економічний простір, де воно і проявляє більше свою активність.

Якою була мета Ваших поїздок?

Для 15% словаків метою поїздок був туризм та економічний туризм (шопінг). Ще для 10,5 % - відвідини родичів, друзів.

21,1 % відсотків закарпатців побували в прикордонних регіонах Словаччини з метою туризму, 12,4 % - для відвідин родичів, друзів, а 5,1 % - з метою економічного туризму.

Як бачимо, мотиваційні відмінності візитів не дуже суттєві.

Прикметно, що тільки 9,5 % закарпатців їздили в Словаччину з діловою метою, а з боку словаків таку мету дослідження не зафіксувало зовсім.

Наскільки Ви задоволені можливостями відвідування сусідньої країни?

Повністю задоволених словаків – 10,3 %, частково задоволених – 5,3 %.

Трохи краща ситуація з української сторони. Повністю задоволених закарпатців поїздкою в Словаччину – 19,1 %, частково задоволених – 19,8 %.

Не дивлячись на це, рівень задоволеності можливостями відвідування сусідньої країни є низьким.

Чи виникали у Вас проблеми із виїздом до сусідньої України?

21 % із тих жителів прикордонних регіонів Словаччини, які хотіли поїхати в Закарпаття, проблем не мали. Мали – 5,3 %.

33,1 % закарпатців під час реалізації свого бажання відвідати Словаччину теж не мали проблем. Мали – 17 %.

У 21,3 % словаків були проблеми із митним контролем, в 14,8 % українців найбільшою проблемою стало тривале очікування перетину кордону.

Прикметно, що тільки 8,5 % закарпатців мали проблеми із отриманням візи.

Будь ласка, оцініть роботу митної служби своєї країни.

16,7 % словаків оцінюють роботу своїх митників на «задовільно», 11,1 % - на «дуже добре» і 5,6 % - на «добре».

Тобто практично всі словацькі респонденти позитивні у своїх оцінках діяльності цієї служби.

Інша справа в українців. Тут великий відсоток негативних оцінок функціонування митних органів: «незадовільно» - 10,3 %, «дуже погано» - 8,8 %. Позитивні оцінки складають тільки біля 30 %.

Будь ласка, оцініть роботу митної служби сусідньої країни.

Оцінку «задовільно» роботі митних органів України дало 15,8 % опитаних словаків, «незадовільно» - 5,3 %.

Українці оцінюють роботу словацьких митників загалом позитивно: «добре» - 22,5 %, «задовільно» - 16,4 %, «дуже добре» - 9,4 %. Негативні ж оцінки такі: «незадовільно» - 6,1 %, «дуже погано» - 3,9 %.

Будь ласка, оцініть роботу прикордонної служби своєї країни.

Близько 33 % опитаних словаків оцінюють роботу своїх прикордонників позитивно. Оцінки «незадовільно» не висловлено.

В українців ж великий відсоток негативних оцінок функціонування прикордонних органів: «незадовільно» - 11,6 %, «дуже погано» - 6,7 %. Позитивні оцінки складають тільки біля 40 % із всіх опитаних.

Будь ласка, оцініть роботу прикордонної служби сусідньої країни.

Оцінку «задовільно» роботі прикордонних органів України дало 10,5 % опитаних словаків, «незадовільно» - 5,3 %.

Українці оцінюють роботу словацьких прикордонників так: «добре» - 20,6 %, «задовільно» - 15,3 %, «дуже добре» - 13,1 %. Негативні ж оцінки такі: «незадовільно» - 6,2 %, «дуже погано» - 2,9 %.

Які, на Вашу думку, недоліки є в роботі прикордонної та митної служб Вашої країни?

Словацькі респонденти вважають, що найбільшими проблемами цих служб є: «корупція (хабарництво) серед працівників» - 10,5 %, «високий рівень бюрократії» - 5,3 %, «повільне і байдуже обслуговування» - 5,3 %.

Українці ж мають таку думку щодо цих служб у власній державі: «корупція (хабарництво) серед працівників» - аж 22,1 %, «повільне і байдуже обслуговування» - 12,6 % «високий рівень бюрократії» - 7,8 %.

Які, на Вашу думку, недоліки є в роботі прикордонної та митної служб сусідньої країни?

Словаки про українські служби: на першому місці - «повільне і байдуже обслуговування» - 10,5 %, далі - «корупція (хабарництво) серед працівників» - 5,3 %, «високий рівень бюрократії» - 5,3 %.

Українці про словацькі служби: на першому місці - «повільне і байдуже обслуговування» - 17,9 %, далі - «високий рівень бюрократії» - 6,3 %. «корупція (хабарництво) серед працівників» - 5,9 %.

Таким чином, за оцінками пересічних людей з обох сторін кордону, головними проблемами діяльності митних і прикордонних органів є не проблеми матеріально-технічного забезпечення, про що так багато говориться (хоча і їх, звичайно, потрібно вирішувати), а рівень організації роботи і відповідальності їх персоналу.

Будь ласка, оцініть роботу Генерального консульства Словаччини в Ужгороді, що здійснює візове обслуговування жителів Закарпатської області.

Оцінки українців загалом позитивні: «добре» - 24,6 %, «задовільно» - 12,6 %, «дуже добре» - 11,6 %. Проте є також оцінка «незадовільно» - 4,1 %.

Наскільки Ви вважаєте себе поінформованими щодо нинішніх відносин між жителями Вашого регіону та прикордонних територій сусідньої країни?

Для встановлення цілісних і плідних взаємовідносин між жителями прикордонних територій Словаччини та України, слід зважати на інформаційну складову таких стосунків. Для налагодження контактів між людьми по різні сторони кордону важливим є рівень поінформованості про відносини між сусідніми країнами та подолання певної інформаційної блокади. За даними дослідження, на думку респондентів кожної із країн, вони вважають себе не дуже добре поінформованими, чи взагалі не поінформованими майже на однаковому рівні: словаки – 83%, українці – 84%.

Це незадовільний рівень, який свідчить про низьку ефективність інформаційної складової словацько-українського транскордонного співробітництва.

Наскільки Ви вважаєте себе поінформованим щодо програм транскордонного співробітництва в рамках Європейського інструменту сусідства і партнерства (ЄІСП) (2007-2013 рр.) та Європейського інструменту сусідства ЄІС (2014-2020 рр.)?

Із цього показника поінформованості населення ситуація ще гірша: респонденти є не дуже добре поінформованими, чи взагалі не поінформованими майже на однаковому рівні: словаки – 94%, українці – 92%.

Наскільки Ви вважаєте себе проінформованими про проекти словацько-українського транскордонного співробітництва, що фінансуються за допомоги Норвезького фінансового механізму та державного бюджету Словацької республіки?

Аналогічними є результати також із цього показника поінформованості: респонденти є не дуже добре поінформованими, чи взагалі не поінформованими майже на однаковому рівні: словаки – 88%, українці – 82%.

З яких джерел Ви зазвичай отримуєте інформацію про відносини між жителями Вашого регіону та прикордонних територій сусідньої країни?

Серед основних джерел, з яких населення прикордонних територій Словаччини отримує інформацію про Україну, перш за все, можна відзначити мережу Інтернет – 21,1%, загальнонаціональне телебачення своєї країни – 15,8%, місцеві та національні друковані видання (газети, журнали) - 15,8%.

Для мешканців Закарпаття лідируючими джерелами інформації є також Інтернет – 23,1 %, місцеве телебачення – 18,4 %, і, що цікаво - особисте спілкування з близькими - 5,4 %.

Досить показовим і позитивним є та обставина, що частка людей, яка взагалі не отримує інформацію про життя сусідньої країни, досить низька: в Словаччині – 10, 5%, в Україні – 7,6%.

На Ваш погляд, наскільки об'єктивно в ЗМІ висвітлюється тема відносин між жителями прикордонних територій сусідніх держав?

Більшість опитаних (в Словаччині – 57%, в Україні – 69%) вважає, що мас-медіа об'єктивно висвітлюють відносини між прикордонними регіонами. Це – досить позитивна оцінка.

Як Ви вважаєте, транскордонне співробітництво після розширення Європейського Союзу на Схід чиїм інтересам відповідає, найперше?

Найбільша кількість респондентів в Словаччині, що визначилися (21,1%) вважає, що взаємним інтересам ЄС, України та сусідніх з нею країн, зокрема, Словаччини.

В Україні ж найбільша кількість респондентів, що визначилися (27,9%) вважає, що інтересам всього Європейського Союзу, а України – 23,2%.

Це означає, що прикордонних регіонах України варто підсилити роз'яснювальну інформаційну роботу щодо цілей Програми Східного партнерства ЄС.

Який вплив мають історичні відносини Словаччини та України на сучасне транскордонне співробітництво їх сусідніх регіонів?

Це питання – дуже важливий параметр сучасного стану та перспектив словацько-українського транскордонного співробітництва, бо складна історична спадщина може продукувати серйозні ускладнення міждержавних та міжрегіональних відносин. Про це свідчать, зокрема, проблеми, що виникли останнім часом у взаєминах Польщі та України.

Вельми позитивно, що 62% опитаних словаків і 80% опитаних українців вважають, що історичні відносини справляють позитивний вплив на розвиток словацько-українського ТКС.

Це – значний потенціал і запорука його успішного розвитку.

Як Ви можете оцінити рівень транскордонного співробітництва сусідніх регіонів Словаччини та України в економічній сфері (прикордонна торгівля, інвестиції тощо)?

Серед словацьких респондентів змогли ідентифікувати свою позицію

тільки загалом біля 48 % опитаних (середній – 31,6%, високий – 10,5 %, низький – 5,3 %). Більшість же - 52,6% - такої позиції не має.

Опитані ж українці демонструють значно відмінні показники. Серед них змогли ідентифікувати свою позицію біля 95% (середній – 58,9%, високий – 28,7 %, низький – 6,7 %). І тільки 5,8% було важко визначитися.

Ці дані, очевидно, відображають різні вектори економічної зацікавленості суб'єктів: словацьких – на утвердження своїх позицій на ринках ЄС, українських – на проникнення (в тому числі, через Словаччину, на ці ринки).

В зв'язку із цим, очевидно, Україні слід було б подбати про надання словацьким підприємцям таких преференцій, які б викликали б їх зацікавленість працювати в прикордонні України.

Як Ви ставитесь до людей, які приїжджають з України працювати у Вашому місті?

Більш ніж 90 відсотків з усіх опитаних словаків загалом позитивно оцінюють це явище і тільки 5,3 % - повністю негативно.

Як Ви можете оцінити рівень транскордонного співробітництва Вашого регіону із регіонами сусідньої держави у сфері боротьби із стихійними лихами та у сфері охорони навколишнього середовища (спільне будівництво протипаводкових споруд, реалізація екологічних програм тощо)?

52,9 % словацьких респондентів не мають жодної інформації про таке співробітництво. 35,3 % оцінюють його «добре», 11, 8% - «дуже добре».

Схожими є і відповіді закарпатських респондентів : 21,4 – не мають жодної інформації, 52,6 % оцінюють його «добре», 14, 3% - «дуже добре».

Як Ви можете оцінити рівень транскордонного співробітництва Вашого регіону із регіонами сусідньої держави у сфері боротьби із злочинністю (боротьба проти контрабанди, нелегальної міграції, корупції тощо)?

52, 9 % опитаних в Словаччині не мають на цей предмет власної думки, тобто не поінформовані. 29,4 % оцінюють його «добре», 11, 8% - «дуже добре».

На це ж питання українські респонденти дали такі відповіді: 21,7 – не мають жодної інформації, 47,6 % оцінюють його «добре», 11, 2% - «дуже добре».

Наскільки, на Ваш погляд, у Вашому регіоні забезпечені права національних меншин?

Словацькі респонденти вважають, що: «забезпечені в основному» - 26, 3 %, «забезпечені повністю» - 21,1 %; ще 21, 1 % вагається із відповіддю.

Українці відповідають на це питання наступним чином: «забезпечені в основному» - 51,9 %, «забезпечені повністю» - 24,0 %. Але є також критичні оцінки: «скоріше не забезпечені» - 16,5 % і навіть «повністю не забезпечені» - 3,7 %.

Чи доводилося Вам особисто чи членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Вашому населеному пункті з проявами дискримінації за етнічною ознакою?

52,9 % словацьких респондентів не стикалися із такими проявами. Проте 41,2 % дали відповідь «так».

Якщо дивитися на перехресність в анкетах, то це, очевидно, пов'язано із проблемами людей ромської національності.

Що торкається українських респондентів, то 80,9 % із них дали відповідь «ні», а 12,3 % - «так».

Можна припустити, що остання оцінка в значній мірі зумовлена дискусіями навколо «русинського питання» в Закарпатті.

Чи доводилося Вам особисто чи членам Вашої сім'ї або родичам стикатися під час поїздок до регіону сусідньої держави з проявами дискримінації за етнічною ознакою?

29,4 % з тих, хто побував в Україні, дали відповідь «ні», 5,9 % було важко відповісти.

Що торкається українців, то вони дали такі відповіді: 50,3 – «ні», 4,25 – «так».

Проте на наступне питання щодо міжнаціональних відносин отримуємо несподівано тривожні відповіді як у словацьких, так і в українському регіонах.

Чи вистачає Вам особисто впевненості, що не буде міжнаціональних конфліктів?

Аж 42,1 % опитаних словаків відповідають, що «не вистачає», ще 31,6 % вважає «важко сказати, вистачає, чи ні».

І тільки 21,1 % стверджують: «вистачає».

Ще складніша ситуація в Закарпатті. Тут респонденти дали такі відповіді: 40,9 % - «не вистачає», 37,2 % вважає «важко сказати, вистачає, чи ні». І тільки 18,0 % стверджують: «вистачає».

Таку невідповідність позитивних оцінок сучасного стану міжнаціональних відносин у прикордонних регіонах Словаччини та України і великою невпевненістю у їх долі в майбутньому, мабуть, можна пояснити тільки загрозливим впливом зовнішніх факторів. З одного боку, гострою міграційною кризою в Європейському Союзі, з іншого – анексією Росією Криму та подіями на Сході України.

ВИСНОВКИ

З огляду на вище проаналізовані результати моніторингового емпіричного соціологічного дослідження, яке було проведено в рамках проекту «*Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів в транскордонному співробітництві Словаччини і України*», можна зробити ряд висновків, які стосуються не лише нинішнього становища на кордоні Словаччини з Україною, а і необхідності подальшого вивчення за допомогою соціологічних інструментів громадської думки населення по різні сторони нового Східного кордону взагалі.

Населення прикордонних територій має свою специфіку, яке, попри життєдіяльність по різні сторони кордонів, пов'язане рядом факторів, об'єднуючи цих людей в певний осередок – в якості безпосередніх суб'єктів транскордонних процесів.

Це проявляється в тому, що мешканці прикордонних територій активно включаються в культурні, історичні, сімейні та економічні відносини з населенням по іншу сторону кордону.

Тому для розуміння, вивчення і організації транскордонного співробітництва важливо також зважати на громадську думку населення, що проживає поблизу кордону. Зазвичай, оцінка настроїв певних груп, їх порівняльний аналіз неможлива без залучення соціологічного супроводу процесів транскордонного співробітництва на кордоні Словаччини та України.

Соціологічна частина проекту реалізувалася в надзвичайно стислі строки. В процесі роботи доводилося одночасно вирішувати багато організаційних, методологічних та методичних проблем. Тому виконавці проекту не виключають виникнення під час його реалізації тих чи інших вузьких місць чи навіть помилок. *Проте в досягненні загальної мети соціологічної розробки його автори сумніву не мають.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. European Outline Convention on Transfrontier Co-operation Between Territorial Communities or Authorities / - Strasbourg: Division des publications et des documents, 1980.
2. Ustych S. An important unification of the Continent . Transfrontier cooperation in Europe / S. Ustych, A.Rovt // Človek a Spoločnosť. - Časopis SAV.- 2011. - Roč. 14. č.1 [Электронный ресурс]. - Режим доступа:<http://www.saske.sk/cas/zoznam-rocnikov/2011/1/5915/>.
3. The Text of Magna Carta [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.fordham.edu/halsall/source/magnacarta.asp>.
4. Fawcett C.B. Frontiers. A Study in Political Geography / C.B. Fawcett. – Oxford: At the Clarendon Press, 1921.
5. Глазычев В. Limes novum / В. Глазычев |// Отечественные записки. - 2002. - №6 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2002/6/2002_06_29-pr.html.
6. Ученые выяснили, что Китайская стена длиннее на несколько тысяч километров [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.ua-reporter.com/print/52764>.
7. Черняк Е.Б. Вековые конфликты / Е.Б. Черняк. - М.: Международные отношения, 1988.
8. Пашуканис Е. Государственные границы / Е. Пашуканис // Энциклопедия государства и права. - М., 1925-1926.
9. Letters and Speeches of Oliver Cromwell with Elucidation by Thomas Carlyle – L., 1904.
10. Черняк Е.Б. Вековые конфликты / Е.Б. Черняк - М.: Международные отношения, 1988.
11. Bismarck O. Die gesammelte Werke / O.Bismarck. – Berlin, 1923-1933.-V.XI.
12. Хрестоматия по новейшей истории (документы и материалы). Т.1. - М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960.
13. Смоленский П. Дипломатия и границы / П. Смоленский. - М.: Международные отношения, 1965.
14. Клименко Б.М. Нерушимость границ – условие международного мира/ Б.М. Клименко, Н.А. Ушаков. – М.: Наука, 1975.
15. Оппенгейм Л. Международное право. Т.1. / Л. Оппенгейм. – Л., 1948.
16. Граница: понятие и термины // Отечественные записки. - 2002. - №6 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2002/6/2002_06_29-pr.html.
17. Приграничные конфликты и споры // Отечественные записки. - 2002. - №6 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2002/6/2002_06_29-pr.html.

18. Паспортні новини // Діло. - 2009 . - 14 липня [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://delo.ua/archive/issue/866/>.
19. Черняк Е.Б. Вековые конфликты / Е.Б. Черняк. - М.: Международные отношения, 1988.
20. Французская буржуазная революция 1789-1794 гг. - М.- Л., 1941.
21. Толстой Л.Н. Война и мир / Л.Н. Толстой. Собрание сочинений в двенадцати томах. – М.: Художественная литература, 1972. - Том V.
22. Хрестоматия по новейшей истории (документы и материалы). Т.1. - М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960.
23. Клименко Б.М. Нерушимость границ – условие международного мира / Б.М. Клименко, Н.А. Ушаков – М.: Наука, 1975.
24. Clausewitz. Vom Kriege. Erstes Buch: Über die Natur des Krieges / Clausewitz [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.clausewitz.com/readings/Vom Kriege1832/Book1.htm>.
25. Халапсіс А. Війна як бізнес-проект? / А. Халапсіс // Наукове пізнання: методологія і технологія. – 2013. – Вип. 1 (30). – С.191-195.
26. Глобальное потепление к 2050 г. может увеличить число войн в 1,5 раза [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ua-reporter.com/print/139104>.
27. Swanston M. Významně bitvy a tažení / M. Swanston. – Brno: Computer Press, 2008. – 328 s.
28. Хрестоматия по новейшей истории (документы и материалы). Т.1. - М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960.
29. Устич С.І. Соціологічні парадигми транскордонних процесів / С.І.Устич // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2013. – Вип. 7. – С.313 – 324.
30. Buchanan A. States, Nations and Borders. The Etics of Making Boundaries / A. Buchanan, M. Moore. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 226 p.
31. Anderson M. Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World / M. Anderson. - Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 185 p.
32. Brunet-Jailly E. Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective / E. Brunet-Jailly // Geopolitics. – 2005. - № 10. - P.633 – 670.
33. Гревес П. Проблема политического равновесия в классической античности / П. Гревес //XIII Международный конгресс исторических наук - М.,1970. - С. 28-31.
34. Черняк Е.Б. Вековые конфликты / Е.Б. Черняк. - М.: Международные отношения, 1988.
35. Bouwsma W. J. Venice and the Defense of Republican Liberty / W. J. Bouwsma. – Berkeley, 1968.
36. Черняк Е.Б. Вековые конфликты / Е.Б. Черняк. - М.: Международные отношения, 1988.
37. Holdich T. H. Political Frontiers and Boundary Making / T. H. Holdich. - London: MacMillan, 1916. – 234 p.
38. Lyde L. W. Some Frontiers of Tomorrow: An Aspiration for Europe / L. W. Lyde. - London: A.&C. Black, 1915. – 184 p.
39. Kolossov V. Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches / V. Kolossov // Geopolitics. – 2005. - № 10. - P.606 – 632.
40. Wallerstein I. The Modern World-System / I. Wallerstein. - New York: Academic Press, 1974.

41. Hall T. D. World-system theory / T. D. Hall – The Social Science Encyclopedia. Edited by Adam Cupper and Jessica Kuper. - London and New York: Routledge, 1999.
42. Кутуев П. Мировая система как предмет социологического анализа: новая исследовательская программа Андре Гундера Франка / П. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007.- №2.
43. Frank A.G. ReORIENT:Global Economy in the Asian Age / A.G. Frank. – Berkeley, 1998. – 372 p.
44. Пахомов Ю.Н. Пути и перепоутья современной цивилизации/ Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко. – К.: Международный деловой центр, 1998. - 432 с.
45. Цивилизационная структура современного мира: в 3-х томах. Т.1. Глобальные трансформации современности / ред.: Ю. Н. Пахомов, Ю. В. Павленко. - К.: Наукова думка, 2006. - 686 с.
46. Suša O. Globalizace v sociálních souvislostech současnosti / O. Suša. – Praha: Filosofia, 2010.
47. Naím M. Černá kniha globalisace / M. Naím. - Praha: Vyšehrad, 2008. – 303 s.
48. Небермудский треугольник РУС: новые формы жизни после кризиса [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/articles/4b1aa58b78cc8/>.
49. Anderson A. Territory and State Formation in the Modern World / A. Anderson. - Cambridge: Polity Press, 1996. - 375 p.
50. A Globalizing World? Culture, Economics, Politics. 2nd Edition. – London: Routledge, 2004. – 781 p.
51. Barša P. Síla a rozum. Spor realismu s idealismem v moderním politickém myšlení / P. Barša. - Praha: Filosofia, 2007.– 432 s.
52. Баньковская С. Чужаки и границы: к понятию социальной маргинальности / С.Баньковская // Отечественные записки. - 2002. - №6 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2002/6/2002_06_29-pr.html.
53. Simmel G. Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung / G. Simmel. - Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1992. – 289 s.
54. Paasi A. Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border / A. Paasi. - New York: John Wiley, 1996. – 370 p.
55. Kjellen R. Der Staat als Lebensform / R. Kjellen. - Leipzig, 1899. – 362 s.
56. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. – Volume 9.2001. Amsterdam – Paris – New York – Shannon – Singapore – Tokyo.- 2001. - P.6200.
57. Mackinder H.J. Democratic Ideals and Reality / H.J. Mackinder. - New York, 1942. - 189 p.
58. Zeitschrift für Geopolitik in Gemeinschaft und Politik. – 1957. - № 28.
59. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. – 2001. -Volume 9. 259. Ibid.
60. Toal G. Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space/ G.Toal. - Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
61. Kolosov V. Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches.
62. Geopolitiká // Velký sociologický slovník. – Praha:Vydavatelství Karolinum, 1996.
63. Kolosov V. Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches.
64. Макарычев А.С. Пространственные характеристики трансграничной безопасности: концептуальные контексты.

65. Camilleri J. Rethinking Sovereignty. – Contending Sovereignties. Redefining Political Community / Camilleri J. - London, 1990.
66. Макарычев А.С. Пространственные характеристики трансграничной безопасности: концептуальные контексты / А.С.Макарычев //Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России. - Москва: НОФМО, 2002. - С.15 – 91.
67. Válka // Velký sociologický slovník.
68. Гераклит. Фрагменты / Гераклит // Материалисты Древней Греции. - М.: Политиздат, 1955.
69. Тит Лукреций Кар. О природе вещей / Тит Лукреций Кар [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.nsu.ru/classics/bibliotheca/lucretius.htm>.
70. Гоббс Т. Левиафан // Т. Гоббс. Избранные произведения в двух томах. - М.: Мысль, 1991. - Т.2.
71. Руссо Ж.-Ж. Общественный договор / Руссо Ж.-Ж. // Антология мировой философии. В 4-х томах. Т. 2. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. - М.: Мысль, 1970.
72. Гольбах П. А. Система природы, или о законах мира физического и мира духовного / П. А. Гольбах. // Избранные произведения в двух томах. - М., 1963. - Т.1.
73. Уинстелли Дж. Избранные памфлеты / Дж. Уинстелли. - М.-Л., 1950.
74. Война и армия: философско-социологический очерк.- М.: Воениздат, 1977.
75. Гегель Г. Философия истории / Г. Гегель // Сочинения в 14 томах. - Москва, Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1935. - Т. 8.
76. Clausewitz. Vom kriege. Erstes Buch: Über die Natur des Krieges.
77. Steinmetz S.R. Die Sociologie des Krieges / S.R. Steinmetz. - Berlin: Stolz, 1929.
78. Beneš E. Válka a kultura. Studie z filosofie a sociologie války / E. Beneš. - V Praze, 1922.
79. Davie M. R. The Evolution of War. A Study of its Role in early Societies / M. R.Davie. - London – Humphrey Milford: Oxford University Press, 1929.
80. Kondylis P. Theorie des Krieges / P. Kondylis. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1988.
81. Coats W. J. Armed Force as Power. The Theory of War Reconsidered / W. J. Coats. - New York: Exposition Press, 2005.
82. Benedict R. Patterns of Culture / R. Benedict. - New York: New American Library, 1950.
83. Платон. Законы / Платон // Полное собрание творений Платона в 15 томах. - Петербург: Academia, 1923. - Т. XIII.
84. Гегель Г. Философия права / Гегель Г. // Сочинения в 14 томах. - Москва, Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – Т. 7.
85. Гольбах П. А. О внешней политике, о войнах, мире, договорах и т.д. / П. А.Гольбах. // Избранные произведения в двух томах. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1963 - Т.2.
86. Кант И. Трактаты о вечном мире / И. Кант. - М., 1963.
87. Удар в сердце Европы [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.unian.net/news/print.php?id=276096>.
88. Роттердамський Е. Похвала Глупості / Е. Роттердамський. - К.: Основи, 1993.
89. Hedges Ch. War Is a Force That Gives Us Meaning / Ch. Hedges. - New York: Anchor Books, 2003.
90. Толстой Л.Н. Война и мир / Л.Н. Толстой // Собрание сочинений в двенадцати томах. – М.: Художественная литература, 1987. – Т. V.

91. Военная история. - М.: Воениздат, 1971.
92. Война // *Дипломатический словарь*. - М: Политиздат, 1971. - Т.1.
93. Война и мир [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://slovari.yandex.ru/dict/voinaimir/article/yandex_new/1013.html&stpar1=1.9.
94. Jackson R.J. NATO and Peacekeeping / R.J. Jackson. - L.: Routledge, 2004.
95. Fawcett C.B. *Frontiers. A Study in Political Geography* Oxford / C.B. Fawcett. - London: At the Clarendon Press, 1921. - 187 p.
96. The Europe of regions. From French-Italian-Swiss Partnership to Cooperation with Eastern Europe/ Project director Claude Haegi. - Geneve: Georg Editeur SA, 1995. - 286 p.
97. Глазычев В. Limes novum / В. Глазычев // *Отечественные записки*. - 2002. - №6 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2002/6/2002_06_29-pr.html.
98. Макарычев А.С. Пространственные характеристики трансграничной безопасности: концептуальные контексты / А.С.Макарычев // *Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России*. - Москва: НОФМО, 2002. - С.15 – 91.
99. *Secure Borders: The European Experience - A Roundtable with Jonathan Faull*. - New York: EWI, 2004. - 152 p.
100. *Building an area of security and freedom in the wider Europe through integrated border management: Conference Report*. - New York: EWI, 2004. - 258 p.
101. Cichocki B. *The Eastern External Border of the Enlarged European Union* / B.Cichocki. - Warsaw: Batory, 2004. - 153 s.
102. Rozšířování EU - zkušenosti a potencial: Podkladový materiál ke konferenci.- Praha: Centre for democracy, 2005. - 89 s.
103. Устич С. Сутність сучасних транскордонних процесів та їхнє категоріальне відображення / С. Устич // *Український соціологічний журнал*. - 2013. - № 1-2. - С.28-40.
104. Устич С.І. Кордон, війна та мир в долі сучасного світу. Тріада життя чи колапсу? / С.І. Устич. - Ужгород: Карпати, 2010.- 342 с.
105. *Communication and European Frontiers*. - Debrecen - Oradea: Oradea University Press, 2011. - 219 p.
106. *Ex borea lux? Learning from the Finnish and Norwegian Experience of Cross-border Cooperation with Eastern Neighbours*. - Prague: ISD, 2012. - 120 p.
107. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво / Н.Мікула. - Львів: Арал, 2012. - 394 с.
108. Association for Borderlands Studies [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://absborderlands.org/>.
109. International Journal of Migration and Border Studies [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.inderscience.com/jhome.php?jcode=ijmbs>.
110. Euroborderregions [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.euborderregions.eu/>.
111. Европейская рамочная конвенция о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.szrf.ru/doc.phtml?op=1&nb=00_00&year=2009&iss_id=179&doc_id=22...
112. Протокол №2 к Европейской рамочной конвенции о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей, касающийся межтерри-

- ториального співробітництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.szrf.ru/doc.phtml?op=1&nb=00_00&year=2009&iss_id=179&doc_id=22...
113. Концепція приграничного співробітництва в Російській Федерації //Собрание законодательства Российской Федерации. – 2001.- №8.- С.35-64.
 114. Спільна заява Саміту Східного партнерства у Празі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/234749.html?print>.
 115. Kolossov V. Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches / V. Kolossov // Geopolitics. – 2005. - № 10. - P.606 – 632.
 116. Brunet-Jailly E. Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective / E. Brunet-Jailly // Geopolitics. – 2005. - № 10. - P.633 – 670.
 117. The EU – Russia Borderland. New contexts for regional co-operation / Edited by Heikki Eskelinen, Ilkka Liikanen and James W. Scott. - Oxford: Routledge. - 2013. - 238 p.
 118. Trans-border economies – new challenges of regional development in democratic world / Editors: Marek Cierpal-Wolan, Jozef Olenski, Wacław Wierzbieniec. - Jarosław: PWSTE. - 2013. – 195 p.
 119. Borocz J. Dual dependency and the informalization of external linkages: the case of Hungary / J. Borocz // Research in Social Movements, Conflicts and Change. - 1992. - P. 22-35.
 120. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук - Философия природы / Г.В.Ф.Гегель. Сочинения в 14 томах. – М.: Государственное издательство, 1934. - Т. 2.
 121. Берталанфи Л. Общая теория систем – обзор проблем и результатов / Л.Берталанфи // Системні дослідження: ежегодник. - 1979. - С.4-35.
 122. Макдермотт И. Искусство системного мышления: необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем / И. Макдермотт, Дж. О'Коннор [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://vocv.at.ua/_ld/0/65_AS.pdf.
 123. Садовский В. Н. Системный подход и общая теория систем: статус, основные проблемы и перспективы развития / В. Н. Садовский //Системні дослідження: ежегодник. - 1979. - С. 37-85.
 124. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 347 с.
 125. Сугаков В. Й. Основы синергетики / В. Й.Сугаков. – К.: Обереги, 2001. – 287 с.
 126. Свідзинський А.В. Синергетична концепція культури / А.В. Свідзинський. – Луцьк: Вежа, 2008.– 696 с.
 127. Згуровський М.З. Системний аналіз: проблеми, методологія, застосування / М.З. Згуровський, Н.Д. Панкратова. – К.: Наук. думка, 2005. – 744 с.
 128. Згуровский М.З. Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа / М.З. Згуровский, А.В. Доброногов, Т. Померанцева. – К.: Наук. думка. – 221 с.
 129. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ: учеб. пособие / Ю. П. Сурмин. – К.: МАУП, 2003. – 368 с.
 130. Теорія систем та системний аналіз: методичні вказівки до практичних занять / уклад. В.М.Охріменко, Т.Б.Воронкова. – Харків: ХНАМГ, 2012. - 24 с.
 131. International Journal of General Systems [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.tandfonline.com/action/journalInformation?journalCode=ggen20#.U4wrcrnWhhg>.

132. List of systems scientists [Електронний ресурс]. - Режим доступу:http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_systems_scientists.
133. Волкова В.Н. Из истории теории систем и системного анализа / В.Н. Волкова. – СПб.: Изд-во СПбГПУ, 2004. – 210 с.
134. Ворона Ю. Системология. Основания системологии / Ю. Ворона [Електронний ресурс]. - Режим доступу: – <http://exintel.org/DOC/SYS-LOG.EXE>.
135. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво.
136. Risk analysis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.frontex.europa.eu/intelligence/risk-analysis>
137. Eurobarometr [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm.
138. Attitudes towards European Union Enlargement [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm.
139. Eurostat [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>.
140. Кордонне дослідження 2011. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ariosz.hu/>.
141. Summary of the Hungarian-Ukrainian Case Study [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.tarki.hu/en/>.
142. Дождуться ли белорусы смягчения визового режима с ЕС [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.facenews.ua/articles/2014/239138/>.
143. Токар П. Нові реалії сучасних кордонів / П. Токар. – Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2008. – 317 с.
144. Перспективы развития предпринимательства и трансграничное сотрудничество: анализ взаимовлияния на примере западноукраинских областей / Н.Исакова, О.Красовская, В.Грига, Ф.Велтер, Д.Смоллбоун // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. - №2.- С. 151-164.
145. Пелін О.В. Комбіновані методи дослідження соціальних проблем Карпатського євро регіону / О.В. Пелін // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2013. - Вип.59-60. - С.192-196.
146. Стегній О.Г. Методологічні складності крос-культурних досліджень / О.Г.Стегній // Український соціум. – 2013. - №2 (45). – С. 99 – 112.
147. Краснов В. М. К понятию общества как социальной системы / В. М. Краснов // Филос. науки.- 1977.- № 2. – С.75-89.

Підписано до друку 20.04.2017 р. Гарнітура Palatino Linotype.
Ум.друк.арк. 16,0. Формат 60x84/8. Тираж 300 прим.
Оригінал-макет виготовлено та віддруковано:
ФОП Павлина Т. І. (м.Ужгород)